

ਸਿੱਖ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ

ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਮੇਸ਼ੈਮਾਊਜ਼ੀਅਮ

ਭੇਟਾ ੧੫ ਨਵੰਬਰ ੧੯੬੩

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸਜ਼ਿਲਦਰ ੧)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਮੁੱਖ ਬੰਦ

ਸਿਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਰ ਥਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ੩੪ਵੀਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇਤਨੀਆਂ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਉਦਮ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰੀ ਅਮਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਸਵਾਗਤ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤ੍ਰੁ ਸਰਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬੈਂਕ ਆਫ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਿਖੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਦੂਰ ਦਰਿੱਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਹਫਤਿਆਂ ਬੱਧੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਣਬੱਕ ਮੇਹਨਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਰਨ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਉਦਮ ਆਰੰਭਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਐਸੇ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕਿ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਉੱਦਮ ਪਰ ਹੋਏ ਖਰਚ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਆਰੰਭਕ ਹੋਂਸਲਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਪੰਨਵਾਦ ਦੇ ਯੋਗ ਪਾੜ੍ਹ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੇਤੀ ਬਾਗ ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਗੜੀਆਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ), ਭਾਈ ਰੂਪਾ, ਫਢੜੇ ਭਾਈ ਕੇ, ਘੁੜਾਣੀ, ਪੁਛਾਣੀ, ਕਾਂਗੜਾ, ਤੋਸ਼ਾਖਾਨਾ ਕਪੂਰਬਲਾ ਦੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਹੀ ਆਮ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆਈਆਂ ਹਨ।

ਇੰਡੀਆ ਔਫਿਸ ਲੰਡਨ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਹੀ ਮੁੜ

(॥)

ਬੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਦੁਰਲਭ ਅਵਸਰ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਈਆਂ ਵਾਸਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਸੀ ।

ਜੋ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਕੱਤ੍ਰੇ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਯਾਂ ਦੂਸਰੇ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਤਖਤ ਕੇਸ-ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਅਨੰਦ ਪੁਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਤਖਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੰਦੇੜ (ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਦੱਖਣ) ਅਤੇ ਤੋਸ਼ਾ ਖਾਨਾ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਦਿ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਸਿਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਾਸ ਕਈ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੰਗੀ ਯਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਉਨੀਅਮ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਜਾਇਬ-ਘਰ) ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਸਿੱਕੇ ਆਦਿ ਹਨ, ਪਰ ਉਥੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਭੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਹਾਲ ਕਲਕਤਾ, ਖੁਦਾ ਬੱਖਸ਼ ਓਰੀਐਂਟਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਬਾਂਕੀ ਪੁਰ (ਪਟਨਾ), ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਨਾਰਸ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਐਫ ਇੰਡੀਆ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਖੁਦ ਪਟਿਆਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜੋ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ।

ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਵਸਤਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸਰਦਾਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਵੀਸ਼ਰ ਧਰਮਪੁਰ ਲੌਜ, ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਦਿੱਲੀ, ਗੁਰੂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਗੁਰੂ ਹਰਿ-ਸਹਾਇ) Narang Villa, Simla, ਪਾਸ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਨ ਯਾਂ ਦਸ਼ਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਰਿਆਸਤ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, Stoke Place Simla, ਪਾਸ

(੯)

ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ; ਪਰ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਨਾ ਆ ਸਕੀਆਂ ।

ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਇਕੱਤ੍ਰ ਹੋ ਸਕੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਬਿੰਦੂ ਸੰਗਤਾਂ ਨਿਹਾਲ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੱਕੀ ਯਾਦ-ਦਾਸ਼ਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਯਾ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੰਤ੍ਰੀ ਯਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇ, ਉਹ ਜਦ ਭੀ ਫੇਰ ਹੋ ਸਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਣ ਯਾ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਣ ।

ਜੋ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਅਗੇ ਦਿਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ, ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸਿਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰ ਬਸਤਰ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਜੀ ਵਸਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ (ਹੁਕਮ-ਨਾਮੇ ਤੇ ਹੋਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ), ਤਸਵੀਰਾਂ, ਸਿੱਕੇ ਆਦਿ ਹਨ ।

ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਗੱਲ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ; ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰ ਬਸਤਰ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਜੀ ਵਸਤਾਂ ਸਮਾ ਬੀਤਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਅਣ-ਗਹਿਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਰਗਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਭੁਰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਯਾ ਉਂਵ ਖਾਧੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਯਾ ਜ਼ਾਇਆ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਘੁੜਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ ਚੌਲਾ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਜੁੱਤੀ ਜੋੜੇ ਦਾ ਇਕ ਪੈਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਰੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਉਮਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਕਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਛੁਰਦੇ ਤੇ ਟੁਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਹੀ ਅੱਡੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰੇਸ਼ਮੀ ਰੁਮਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਰਖੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਭੀ ਸਮੇ ਅਤੇ ਜਲ-ਵਾਯੂ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬਚੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ । ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਫੰਗ ਨਾਲ ਹਵਾ-ਬੰਦ (Air tight) ਕਟਕੇ ਸੁਟੱਖਤ (Preserve) ਕਟਨ ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ । ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ

ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਬਣ ਰਹੇ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹਨ ਯਾ ਇੱਕੇ ਦੁਕੇ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਯਾ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ, ਸਾਂਝੇ ਉਦਮ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਭੀ ਹੋਣ, ਸੁਰੱਖਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਇਕ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਬਨਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਬਾਈਂ ਬਾਈਂ ਪਈਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਫਰਦ ਤਿਆਰ ਕਰੇ ਕਰਾਏ; ਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰੇ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੀ ਛੇਤੀ ਸੁਰੱਖਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਕਪੜੇ, ਚਮੜੇ ਤੇ ਧਾਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਉਮਰ ਇਕ ਤਾਂ ਉੱਵੇਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਬੋੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਛੇਤੀ ਪੁਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ । ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਮੀ ਯਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਸਤਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਲਈ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਢੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਟੋਗ੍ਰਾਫ, ਰੋਟੋਗ੍ਰਾਫ (Rotograph) ਯਾਂ ਮਾਈਕਰੋਫਿਲਮ (Microfilm) ਨਕਲਾਂ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਲਾਕ ਬਣਵਾ ਕੇ ਯਾ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਪਵਾ ਦੇਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਪੁਸਤਕ ਯਾ ਲਿਖਤ ਅਸਲੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਜ਼ਾਇਆ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੀ ਬਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਯਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਜਾਗਰ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਇਹ ਕੰਮ ਭੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਬੋਰਡ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮੁਹਿਕਮਾ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਸੁਰੱਖਤ ਤੇ ਲਾਭਵੰਦ ਹੋ ਸਕਣਗੀਆਂ ।

ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਪਟਿਆਲਾ ਪਾਸੋਂ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਮੁਹਿਕਮਾ

(ੴ)

ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਕੀਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਓ, ਕੀੜਾ ਲਗ ਚੁਕੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਧੂੜ ਆਦਿ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰਖਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਕਾਨਫਰੰਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਸਿੱਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖੇ ਗਏ । ਇਕ ਤੰਤ੍ਰ ਸਿੱਕੇ ਉਂਵੇਂ ਹੀ ਬਾਹਰੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ, ਪਰ ਜੋ ਸਿੱਕੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਆਏ ਭੀ ਅਤੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸੰਚੇ ਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਭੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਰਖੇ ਜਾ ਸਕੇ ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਪਰ ਦਾਸ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਗ ਪਗ ਤਿਆਰ ਪਈ ਹੈ, ਜੋ ਆਸ ਹੈ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਧਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਮਤ ੧੯੭੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਸਿਖ ਰੈਫਰੰਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਏ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਜਿਲਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਡਾਕਟਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਭੀ ਹੈ), ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ 'ਗੋਸਟ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਤੇ ਬਾਣੀ' ਦੀ ਪੋਥੀ, (ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਮੇਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਹਰਿਜੀ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਹੈ), ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਗੜੀਆਂ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਮੇਤੀ ਬਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਤੋਤਾ ਲਿਖਤ 'ਗੁਲਗਸਤਿ ਪੰਜਾਬ' (ਫਾਰਸੀ), ਸਰਦਾਰ ਹਰਿ-ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਭਦੌੜ ਪਾਸ ਸਰ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ ਸੌਂਸਾਖੀ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਡਪ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰਿ-ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਪਰ ਦੱਸੀ ਸੌਂਸਾਖੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਡਪਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਭੀ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਖਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡਪਵਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਾਂ ।

ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸਰਦੀਆਂ ਪੁਜਦੀਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਵਰੋਸਾਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਖ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਡਪਵਾਉਣ ਵਿਚ ਐਸੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਜਣਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ

(ਕ)

ਕਰਨ, ਜੋ ਆਪ ਇਸ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਮਰੋਬਾ ਨਾ ਰਖਦੇ ਹੋਣ ।

ਮੇਰੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਸਿਖ ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ, ਬਸਤਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਬੀਜ਼ਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ, ਤਖਤ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਮਾਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਟਿਆਂ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹਿੰਦੀ, ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸਥਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਏ । ਇਹ ਕੰਮ ਇਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀਆਂ, ਸੰਘ ਸਭਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਜਥਿਆਂ, ਦਲਾਂ ਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ, ਅਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਉੱਦਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਸਾਂਭੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਯਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ।

ਪਟਿਆਲਾ,
੨੬ ਜੂਨ, ੧੯੮੦

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ.

ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ

ਮੇਤੀ ਬਾਗ ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ

੧. ਜਨਮ-ਪੱਤ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ— (ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ। ਲਿਖਣ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪੱਤਰੇ ੨੪੬, ਮਾਪ ੯॥੪੭॥ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਹਰ ਪੰਨੇ ਪਰ ੧੫। ਇਸ ਦੇ ਅੰਨ੍ਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਛੇ ਪੱਤਰੇ 'ਜਨਕ-ਗੋਸ਼ਟਿ' ਹੈ, ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰੇ ਪਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੜ੍ਹੇ ਉਪਰ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚ ਸਰਸੂਤੀ, ਸ਼ਿਵਜੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੇ ਲੱਡਮੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੱਤਰੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ।

'ਜਨਕ-ਗੋਸ਼ਟਿ' ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਤ ਪੱਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਖੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ (ਪੁਰਾਤਨ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਾਂਗੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਵੈਸਾਖ ਸ਼ੁਦੀ ਤੀਜ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੨. ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ ਦੀਆਂ— ਲਿਖਤ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਬਨੂੜੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ। ਪੱਤਰੇ ੧੩੮, ਮਾਪ ੧੧੫੮ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ੧੩। ਪਹਿਲੇ ੮ ਵਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਲਗੇ ਹੋਏ, ਮੰਗਲਾ-ਚਰਨ ਹੈ।

੩. ਜੰਗਨਾਮਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾ— ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਅਣੀ ਰਾਇ ਦੀ ਰਚਨਾ। ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ। ਪੱਤਰੇ ੩੬, ਮਾਪ ੪॥੪੮॥ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ੨। ਕੁਲ ੬੮ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ।

੪. ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਾਹੌਰ— (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ)– ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਬੰਗ ਨਿਵਾਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ,

ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ਸਾਡੇ ੩੬, ਮਾਪ ੬॥੧੪॥ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧। ਕੁਲ ੪੪੨ ਬੰਦ । ਇਹ ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਪ੍ਰੇ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ' ਵਿਚ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ।

੫. ਮੁਕੱਵਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰੰਗਦਾਰ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਹਨ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ, ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ । ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਭੀ ਸੀ ।

੬. ਫੀਲਨਾਮਾ (ਸ੍ਰੀ ਦੁਰਦ ਦਰਪਣ)—ਹਾਥੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੇਸਣ ਤੇ ਇਲਾਜ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਮ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੦੦ ਸਾਵਣ ਸੁਦੀ ੨, ਦਿਨ ਅੰਤਵਾਰ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਸੰਮਤ ੧੮੦੦ ਭਾਵੋਂ, ਵਦੀ ੨ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕੀਤੇ । ਪੱਤਰੇ ੧੮੬, ਮਾਪ ੧੦੫੬॥੧॥ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੮ । ਇਸ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ।

੭. ਗੁਲਗਸ਼ਤਿ ਪੰਜਾਬ—(ਤਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ)।—ਫਾਰਸੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ । ਪੱਤਰੇ ੮੧, ਮਾਪ ੧੨੫੭ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੩ । ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਮੁਸੱਵਰ ਲਾਹੌਰੀ ਦੀ ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ, (ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ) ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ, ਮਸਜਿਦ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਸਜਿਦ, ਗੁਰੂ ਅਨਾਰਕਲੀ, ਸ਼ਾਲਾ ਮਾਰ ਬਾਗ ਲਾਹੌਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ, ਰਾਮ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕਮਲਾਹ ਗੜ੍ਹ, ਰਵਾਲਸਰ, ਜੁਆਲਾ-ਮੁਖੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਸਰਦਾਰ

(੩)

ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ।

੮. ਵਕਾਅੱ-ਇ ਹਾਲਾਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਯਾਨੀ ਕਾਰਨਾਮਾ-ਇ-ਚਿਹਲਸਾਲਾ— ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ੨੦੦, ਮਾਪ ੧੨੫੭ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ੧੩, ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਨਾਮ 'ਇਕਬਾਲ ਨਾਮਾ-ਇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਕੁੰਠਵਾਸੀ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

੯. ਵਕਾਅੱ-ਇ-ਹੁਕਮਰਾਣੀ-ਇ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵ ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ— ਬਾਦਸ਼ਾਹਿ ਦੋਇਮ, ਸੋਇਮ—ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ। ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ। ਪੱਤਰੇ ੧੬੪, ਮਾਪ ੧੨੫੭ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ੧੩। ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਰਾਜਾ ਸੁਚਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ (ਜਿੰਦਾਂ) ਤੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਖਲੀਫਾ ਨੂਰ ਦੀਨ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਬ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ।

੧੦. ਅਮੀਰ ਨਾਮਾ—(ਅਮੀਰ ਖਾਨ ਨਵਾਬ ਟੌਂਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ)—ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਕ੍ਰਿਤ ਬਧਾਵਨ ਲਾਲ 'ਕਾਇਸਬ', ਨਕਲ ਕੀਤਾ ਧੀਰਾ ਰਾਮ 'ਸਕਸੈਨਾ'। ਸੰਮਤ ੧੮੮੪ ਬਿਕਰਮੀ, ਸਾਬੀਜ਼ ਸਾਢੇ ੮੫੬ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ੧੫।

੧੧. ਗੁਲਿ ਰਹਿਮਤ—ਲਿਖਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਦਤ ਖਾਨ, ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਰੁਕਨ ਦੀਨ, ਮਿਤੀ ੨੩ ਅਗਸਤ ੧੮੭੬ ਈਃ, ਫਾਰਸੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ੫੩, ੧੩੫੫ ਇੰਚ

(੪)

ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ੧੮ । ਇਸ ਵਿਚ ਰੁਹੇਲੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ।

੧੨. ਤਾਰੀਖ ਮੁਲਤਾਨ—ਲਿਖਤ ਮਖਦੂਮ ਯੂਸਫ਼ ਸ਼ਾਹ ਗਰਦੇਜ਼ੀ, ੧੮੬੧ ਈਂ: ਫ਼ਾਰਸੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੰਨੇ ੧੮੭, ਮਾਪ ੧੨੫੨॥ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ੧੬ । ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ।

੧੩. ਵਾਰ ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ—ਕਵੀ ਅਗਰਾ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਵਿਚ ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੈਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੱਗਰੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਢੁਕਵੇਂ ਬੰਦ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

੧੪. ਸਿੰਘ ਸਾਰਾਰ—(ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ)–ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ, ਸਠਿਆਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਹਥ-ਲਿਖਤ ਸੰਮਤ ੧੮੮੪, ਮਾਪ ਵਦੀ ੧੧, ਐਤਵਾਰ, ਪੱਤਰੇ :੨੮੦, ਮਾਪ ੮॥੫॥ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ੧੫ । ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆਤ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਨ ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਂ ਬਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੜ੍ਹ ਤੇ ਭਾਂ ਸਭਾ ਚੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੇਤਰੇ ਸਨ, ਅਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਟਿਆਲੇ ਰਹੇ ਸਨ ।

੧੫. ਦਰਬਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ—ਸੰ: ੧੮੩੮ ਈਸਵੀ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਬਣੀ ਤਸਵੀਰ (ਆਇਲ ਪੇਂਟਿੰਗ) ਜਿਸ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਨਕਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ੧੮੨੮ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਮਾਰਤੋਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾਈ ਸੀ । ਫਰੇਮ (ਚੌਕਾਠ) ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਡੇ ਦਸ ਛੁੱਟ ਲੰਬੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਛੇ ਛੁੱਟ ਚੌੜੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—

(੫)

Ranjit Singh's Court of the Sikhs 1838. ਅਤੇ ਸੱਜੇ
ਪਾਸੇ Dliane Morton, 1928.

੧੬. ਤਮਗਾ “Auspicious Star of the Punjab. (ਪੰਜਾਬ
ਦਾ ਬਲੰਦ ਇਕਬਾਲ ਸਤਾਰਾ)” —ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਲਾਰਡ ਅੱਕਲੈਂਡ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਦਸ ਕਿੰਗਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੋਤੀ ਜੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।
ਉਪਰ ਕੁੰਡਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁੰਡੇਦਾਰ ਜੜਾਉ ਛਤਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ
ਹੈ। ਧੂਰ ਉਪਰ ਕੁੰਡੇ ਵਿਚ ਲਾਲ ਰੇਸ਼ਮੀ ਭੋਰੀ ਹੈ। ਤਮਗੇ ਦੇ
ਵਿਚਕਾਰ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੰਗੀਨ ਤਸਵੀਰ
ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀ ਪਲੇਟ ਪੁਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਹ ਲਫੜ
ਲਿਖੇ ਹਨ—(The Auspicious Star of the Punjab—
The Earl of Auckland).

੧੭. ਮਹਾ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਜਨਰਲ ਕੋਰਤਲਾਂ

(General Cortlandt) **ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਤਮਗਾ—**

ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਤਮਗੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਸ ਜੜਾਉ ਕਿੰਗਰਿਆਂ ਵਾਲਾ
ਹੈ, ਉਪਰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਤੇ ਜੜਾਉ ਛਤਰ ਹੈ। ਛਤਰ ਦੇ ਉਪਰ
ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਪੁਰ ਨੋਂ ਨੋਂ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੋਂ ਲੜੀਆਂ ਲਗੀਆਂ
ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਹੇਠਾਂ ਜੋ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਲੇਟ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਉਸ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
ਵਿਚ ਇਹ ਲਫੜ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ:—

OBVERSE

THE MAHARAJAH DULEEP SINGH

REVERSE

Granted by

Maharajah Duleep Singh Bahadoor

In Recognition of Good Services
and Faithfullness of Fourteen Years

To General Cortlandt Sahib.

(੬)

੧੮. ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਜਨਰਲ ਕੋਰਤਲਾਂ

(General Cortlandt) ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਤਮਗਾ—

ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਤਮਗੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੜਾਉ ਹੈ; ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਠ ਕਿੰਗਰੇ ਹਨ। ਉਪਰ ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਦੇ ਚਾਰ ਕਿੰਗਰੇ ਵੱਡੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਕਿੰਗਰੇ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਉਪਰ ਨੌਂ ਨੌਂ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਲੜੀਆਂ ਹਨ।

ਹੇਠਾਂ ਵੱਖਰੀ ਲਾਈ ਪਲੇਟ ਉਪਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਰਫ਼ ਉਕਰੇ ਹਨ:—

OBVERSE

RAJA LAL SINGH

REVERSE

Granted by

Raja Lal Singh Bahadoor

In Recognition of Good Services

and Faithfulness

To General Cortlandt Sahib

੧੯. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ

ਪੱਤਰਾ—ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹੈ। ਮਾਪ ਸਾਡੇ ਬਾਗਾਂ ਇੰਚ ਲੰਬਾ, ਸਵਾ ਦਸ ਇੰਚ ਚੌੜਾ, ਇਕ ਪਾਸੇ ੨੪ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ੨੫ ਸਤਰਾਂ। ਇਹ ਪੱਤਰਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਬਾਰਿਕ ਵਿਚ ਬੁਰਜ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਵਿਖੇ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਰਚਨਾ ‘ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ’ ਵਿਚੋਂ ਛੰਦ ਪ੩੪੬ ਤੋਂ ਪ੩੭੭ ਤਕ ਹੈ।

ਇਹ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛੱਬਰ ਦੀ ਸੰਮਤ ੧੮੩੬ ਬਿਕਰਮੀ, (ਸੰਨ ੧੭੭੮ ਈ।) ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ’ ਵਿਚ ਦਸੇ ਗਏ ਲਾਹੌਰੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਠੂਣੀਂ ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਸੱਤ ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੨੦. ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ (ਤਲਵਾਰ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ

ਸਿੰਘ ਦੀ—ਜਿਸ ਦੀ ਮੁੱਠ ਸੰਗਿਜਸ਼ਬ ਦੀ ਘੋੜ-ਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹੀ ਇੰਚ ਲੰਬੀ, ਫਲ੍ਲ? ਛੁੱਟ੍ਰ੍ਹ ੧੦ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੧੦

(੭)

ਇੰਚ ਚੋੜਾ । ਠੋਕਰ ਪਿੱਤਲ ਦੀ, ਮਲੱਸਾ ਸੋਨੇ ਦਾ, ਵਿਚ ਨਗ ਅਕੀਕ ਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੰਗੀਨ ਤਸਵੀਰ ਜੜੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਮਿਆਨ ਬੂਟੀਦਾਰ ਪਲੱਛ ਨਾਲ ਮੜ ਕੇ ਉਤੇ ਨੌਂ ਫੁੱਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਠੋਕਰਾਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਜੜਾਉ (ਮੁਰੱਸਾ) ਹਨ ।

੨. ਕਿਲੋਂ ਮੁਬਾਰਿਕ—ਬੁਰਜ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ

੨੧. (੬) ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਟਕਾ ਸਾਹਿਬ—ਇਸ ਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਹਸਤ-ਅੱਖਰ (ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ) ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਨੌਵੇਂ ਮਹਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸਹਸ਼ਿਤੀ ਆਦਿਕ ਸਲੋਕ ਹਨ । ਇੱਕੇ ਹੱਥ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਹੈ ।

(ਅ) **ਖੰਡਾ ਸਾਹਿਬ**—ਇਹ ਦੋਧਾਰਾ ਫੌਲਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੇ “ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਹਾਏ” ਖੋਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

(੬) **ਸ਼੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਸਤੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਇਸ ਤੇ “ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਹਾਇ ਦੇਗਾ ਤੇਗਾ ਫਤੇ ਜੋ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇਗਾ ਨਿਹਾਲ” ਖੋਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਦਸਤਾ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਵਾਲਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ ।

(ਸ) **ਸ਼੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਠ ਹੇਠ—“ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ” ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਖਾਲੀ ਹੈ, ਦਸਤਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ ।

(ਹ) **ਤੀਰ (ਬਾਣ)**—ਇਸ ਤੇ ੩ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬੰਦ ਹਨ ।

ਉਪਰਲੇ ਚਾਰੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੇ ਗੁਟਕਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਾ ਤਿਲੋਕਾ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰਕਸੇ ਵਿਚੋਂ, ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ ਸ੍ਰੀ ਕਿ ਇਹ ਅਮੋਲਕ ਵਸਤਾਂ ਸਰਬ ਰਖਿਆ ਲਈ ਸਰਬ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਅਪਾਰ ਰਤਨ ਤੁਸਾਨੂੰ ਸਪੁਤ੍ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਬਖਸ਼ੇ ਹਨ ।

੨੨. (ੳ) **ਖੰਡਾ ਸਾਹਿਬ**—ਇਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਤਾਰ ਜੜ੍ਹਤ ਹੈ।

(ਅ) **ਤੇਗਾ ਸਾਹਿਬ**—ਇਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸਰਬ ਲੋਹ ਦਾ ਤੇ ਝਾਲ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਹੈ।

(ੳ) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਇਹ ਫੌਲਾਦੀ ਤਲਵਾਰ ਹੈ; ਜਿਸ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਤੇ ਖੰਡੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ।

(ਸ) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਇਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਹੈ। “ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ” ਇਸ ਉਪਰ ਖੋਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ਹ) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ ਤਲਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ “ਭਰੋਤੀ ਸਹਾਇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦” ਖੋਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਸਤੇ ਉਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਝਾਲ ਹੈ, ਫਲ ਉਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।

(ਕ) **ਕਟਾਰ ਸਾਹਿਬ**—ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ ਕਟਾਰ ਹੈ। ਕਬਜ਼ਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ। ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।

(ਖ) **ਸੜਾ ਜੰਗ**—ਇਸ ਦੇ ਦਸਤੇ ਉਪਰ ਤਿੰਨ ਪੋਲਰੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਫਲ ਉਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਹਾਂ ਕਾਲ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਤੁਰ-ਭੁਜ ਜੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਹੈ। ਪੀਨ ਉਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ “ਈਂ ਜਨੀਜਤ ਨਿਆਜ਼” ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ—“ਸਰ ਕਲੀਦ ਬਾਫਤਵਾ”—ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰ ਖੋਦੇ ਹੋਏ ਹਨ।

(ਗ) **ਖੰਜਰ**—ਦਸਤਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ।

(ਘ) **ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼ਾ**—ਦਸਤਾ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਇਕ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਬੰਦ ਹੈ।

(ਙ) **ਬਰਛਾ ਸਾਹਿਬ**—ਛੜ ਅਜੀਬ ਜੋਹਰਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਚਕ ਹੈ, ਹਾਲ ਤਕ ਲਕੜੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਦਰਖਤ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਗਾਤਾ ਬਲਮ’ ਤੇ

(੯)

‘ਇੰਦ੍ਰ ਦਮਨ ਭੱਲਾ’ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ।

(ੰ) **ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ**—ਛੜ ਦੀ ਇਕੋ ਹੀ ਪੋਰੀ ਹੈ, ਹੇਠ ਪੋਲਰੇ (ਸੱਮ) ਵਿਚ ਸਾਦੀ ਹਰੜ ਹੈ ।

ਇਹ ਦਸ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਾ ਤਿਲੋਕਾ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਣ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਮਰਕਸੇ ਦੇ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ । ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਫਰਮਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਅਖੰਡ ਇਸਥਿਤ ਰਹੇਗਾ ।

੨੩. (ੰ) ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ—ਇਸ ਦੇ ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖਾਲੀ ਹੈ । ਕਬਜ਼ੇ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ ।

(ਅ) **ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼ੇ**—ਇਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦਾ ਹੈ ।

(ੰ) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਕੇਵਲ ਦੋ ਇੰਚ ਲੰਬੀ, ਗੋਲੀਆ ਤੇ ਖੋਖਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਹੈ ।

(ਸ) **ਸੜਾ ਜੰਗ**—ਦਸਤੇ ਉਪਰ ਛੀ ਛੁੱਲੀਆਂ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਚੋਨੋ ਪਾਸੇ ਪੋਲਰੇ ਹਨ ।

(ਹ) **ਛੀ ਤੀਰ (ਬਾਣ)**—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਖੀ ਹੇਠ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਪੋਲਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਬਰੀਕ ਬੰਦ ਹਨ ।

(ਕ) **ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ**—ਇਸ ਦੇ ਦਸਤੇ (ਛੜ) ਹੇਠ ਪੋਲਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਪਹਿਲੂਦਾਰ ਹਰੜਾਂ ਹਨ ।

ਇਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਸਿਰੋਪਾਉ ਵਜੋਂ ਬਾਬਾ ਤਿਲੋਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੇ ।

੨੪. ਕਮਰਕੱਸਾ—ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੈ । ੧੩ ਜੇਠ ੧੯੮੮ ਬਿਂਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਬਠਿੰਡਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ।

(੧੦)

ਇਸ ਦੇ ਪੱਖੇ ਪਿੱਤਲ-ਭਰਤ (? ਫੌਲਾਦ) ਦੇ ਹਨ । ਅਗਲਾ, ਪਿਛਲਾ ਦੋਵੇਂ ਸਵਾ ਗਿਆਰਾਂ ਇੰਚ ਲੰਬੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਅੱਠ ਇੰਚ ਚੌੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਗਲਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਸਵਾ ਦਸ ਇੰਚ ਲੰਬੇ ਤੇ ਸਵਾ ਸੱਤ ਇੰਚ ਚੌੜੇ । ਪਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕਟਾਮ ਤੋਂ ਲੰਬਾਈ (ਉਤਾਹਾਂ ਨੂੰ) ਸਾਡੇ ਅੱਠ ਇੰਚ ਹੈ । ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ (ਬਗਲ) ਵਾਲੇ ਪੱਖੇ ਪੁਰ “੧ੰਚ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ” ਤੇ “ਸਿਰ ਮਸਤਕ ਰਖਜਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ (ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਂ ਸਤਰਾਂ ਚਿ)”, ਅੰਤਿ “ਬੋਲ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ” । ਅੰਕਿਤ ਹੈ ।

ਅਗਲੇ (ਸਾਹਮਣੇ) ਪੱਖੇ ਤੇ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ, ਪੰਜਵੀਂ ਸਤਰ ਚਿ “ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਹਾਇ” ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ।

ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ (ਬਗਲ) ਵਾਲੇ ਪੱਖੇ ਉੱਪਰ “੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਛਪੈ ਛੰਦ ॥ ਤੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਚੜ੍ਹ ਚਿਹਨ (ਸਾਰਾ ਛੰਦ ਛੇ
ਸਤਰਾਂਚਿ);” ਅਖੀਰ ਤੇ “ਵਾਹਿਗੁਰੂ” ਅੰਕਿਤ ਹੈ ।

ਪਿਛਲੇ (ਪਿੱਠ ਵੱਲ ਦੇ) ਪੱਖੇ ਉੱਪਰ—“੧ ਓ ਉਤਾਰ ਖਾਸੇ ਦਸਖਤ
ਕਾ ਉਸਤਤਿ ਅਕਾਲ ਜੀ ਕੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ਅਕਾਲ
ਪੁਰਖ ਕੀ ਰਖਿਆ ਹਮਨੈ ॥ ਸਰਬਲੋਹ ਕੀ
ਰਖਿਆ ਹਮਨੈ ॥ ਸਰਬ ਕਾਲ ਜੀ ਦੀ ਰਛਿਆ
ਹਮਨੈ ॥ ਸਰਬਲੋਹ ਜੀ ਦੀ ਸਦਾ ਰਛਿਆ
ਹਮਨੈ ॥ ਅਗੇ ਲਿਖਾਈ ਕੇ ਦਸਤਖਤ”
ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ

੨੫. ਜਮਦਾੜ੍ਹ ਬ-ਸ਼ਕਲ ਖੰਡ।— ਉਪਰੋਂ ਦੇ ਫਲ ਬ-ਸ਼ਕਲ
ਆਗੇ ਦੰਦੇਦਾਰ । ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਲੇਖ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਹੈ:—“੧ੰਚ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।
ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹ ਨੁਸਰਤ ਬੈਦਰੰਗ,
ਯਾਫਤ ਅੜ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਇ”

(੧੧)

ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਫਲ ਅਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਪਾਸ ਚੰਡੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਹਨ ।

੨੬. ਸਿਰੋਹੀ (ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ)—ਕਬਜ਼ਾ ਗੰਗਾ-ਜਮਨੀ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦਾ ਹੈ । ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਕੋਲ ਫਲ ਉੱਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫਲ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ : ਬਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਪਟਨੇ ਤੋਂ ਆਈ ਹੈ ।

੨੭. ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ—ਜੋ ਦੋ-ਖਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲੇਖ ਹੈ—“੧ ਓ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤੇ । ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ਫਾਮ...” ਫਲ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਸੱਤ ਅੰਗੁਲ ਝਰੀ ਕਟੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

੨੮. ਬੰਦੂਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤੋੜੇਦਾਰ—ਇਹ ਬੰਦੂਕ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੁੰਦੇ ਦੇ ਪਾਸ ਭਗਵਤੀ ਅਸਟ-ਭੁਜੀ ਦੀ ਸਿੰਘ-ਸਵਾਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “੧ ਓ ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੁ ਜੀ” ਉਪਰ ਚੰਡੀ ਦਾ ਸਤੋੜੁ (ਭਰੋਤੀ-ਸਤੋੜੁ) ਹੈ ।

੨੯. ਬਰਛਾ—ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹਥ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੰਬਾ ਫਲ ਤੇ ਸਰਬ ਲੋਹ ਦਾ ਪੋਲਰਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਪਰ ਝਾਲ ਸੌਨੇ ਦੀ ਹੈ ।

੩੦. ਖੜਾਵਾਂ—ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਹਨ । ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡੀ ਘੇਬ ਦਾ ਇਕ ਸੇਠ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੱਸ ਕੇ ਦੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੫੦੦) ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਸਨ ।

੩੧. ਤੇਗਾ—ਇਹ ੧੨ ਸੇਰ ਪੱਕੇ ਦਾ ਤੇਗਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੰਦਰਮਾਂ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ । ਪੰਜ ਖਾਲੀਆਂ ਹਨ ।

(੧੨)

ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਵਲੋਂ ਦਾਤਾਂ—

੩੨. ਸ਼੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ—ਇਸ ਤੇ ਉਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ “ਸਰਕਾਰ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ” ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੇ ਦੋ ਦੋ ਖਾਲੀਆਂ ਹਨ ।

੩੩. ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ—ਇਸ ਦੇ ਛੜ ਦੇ ਹੇਠ ਪੋਲਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਹਰੜਾਂ ਹਨ ।

ਇਹ ਸ਼੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਵਲੋਂ ਸ਼: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਚੱਠ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਾ ਕੇ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ ।

ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ

੩੪. ਸਾਂਗ ਪੰਜ ਕਲਿਆਣੀ—ਵਜ਼ਨ ੨੫ ਸੇਰ ਪੱਕਾ । ਉਪਰ ਪੰਜ-ਮੁਖੀ ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਸੱਮ ਵਿਚ ਦੋ ਹਰੜਾਂ ਹਨ ।

੩੫. ਕਾਤੀ—ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਲੰਬੀ ਤਲਵਾਰ ਹੈ ।

* * *

੩. ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਲੰਡਨ

*

੧. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—ਇਹ ਬੀੜ ਸੰਮਤ ੧੯੫੨ ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਮਤ ੧੯੧੪ ਮਿਤੀ ਮਾਘ ਵਦੀ ਵੇਕਮ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਇਕ ਉਤਾਰਾ ਹੈ । ਸਾਫ਼ੇ ੧੬ ਇੰਚ ਲੰਬੇ ਤੇ ਸਵਾ ੧੨ ਇੰਚ ਚੌੜੇ, ੧੦੮ ਗੱਤਰਿਆਂ ਪੁਰ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਹੈ । ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਹਰ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ੨੩ ਸਤਰਾਂ ਹਨ । ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ੩੫ ਵੱਖਰੇ ਹਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਥੱਲੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਲਿਖੇ ਹਨ:— Presented by H. T. Colebrooke Esquire — ਪਰੈਜ਼ੈਂਟਿਡ ਬਾਈ ਐਚ. ਟੀ. ਕੋਲਬਰੂਕ ਐਸਕੁਆਇਰ (ਐਚ. ਟੀ. ਕੋਲਬਰੂਕ ਐਸਕੁਆਇਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ) । ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾੜੀ ਦੇ ਮੋਹਰਾਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ

ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਤੇ ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਇਸੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜੇ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਜਾ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ । ਅਗਾੜੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਭਾਤੀ ਰਾਗ ਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚਲਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਤਕ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਅਗੋਂ ਪੱਤਰੇ ਦਾ ੧ ਅੰਕ ਲਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਤਿਭ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਕ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਲਾਇਆ ਹੈ । ੧੦੮ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ “ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾ (ਭ) ਕੀ” ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜੇ ਪੰਨੇ (੧੦੮ ਅੰਕ ਵਾਲੇ) ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਾਈ ਹੈ । ਅੰਤ ਵਿਚ “ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧੀ” ਲਿਖ ਕੇ ਬੀੜ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਸਫੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਪੁਰ ਦੇਵ-ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ “ਨਾਨਕਪੰਥੀ- ਆਦਿਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਲੰ. ੧੩੫” ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਈ. ਆਈ. ਕੰਪਨੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਬੀੜ ਵਿਚ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਧੂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ ਤੇ ਮੀਰਾਬਾਈ, ਸੂਰਦਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਵਾਧੂ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ।

੨. ਬੀੜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ— ਇਹ ਬੀੜ ਪ੍ਰਚਲਤ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਮਤ ੧੮੮੮ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਉਤਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਸੋਢੀ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਵਾਸਤੇ ਲੰਦਨ ਭੇਜਿਆ ਸੀ । ਸਵਾ ੧੪ ਇੰਚ ਲੰਬੇ ਤੇ ਪੌਣੇ ੧੩ ਇੰਚ ਚੋੜੇ ਕੁਲ ੬੮੪ ਪੱਤਰੇ ਹਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ੩੮ ਪੱਤਰਿਆਂ ਤੇ ‘ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਕਾ’ ਤੇ ‘ਸ਼ਬਦਾਂ ਕਾ’ ਦਰਜ ਹੈ । ਇਹ ਪੱਤਰੇ ੬੮੪ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ । ਹਰ ਇਕ ਪੰਨੇ ਤੇ ੨੧ ਸਤਰਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਕ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਲਾਏ ਹਨ ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ MSS. 2 ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਤਤਕਰੇ ਦੇ ੩੮ ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰੇ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ‘ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਕਾ’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ‘ਮੁੰਦਾਵਣੀ

(੧੪)

ਮਹੱਲਾ ੫' ਤੋਂ ਬੱਦ 'ਜੁਮਲਾ ਛਦ' ਲਿਖ ਕੇ ਇਸੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ। ੩੯ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤਤਕਰੇ ਦਾ ਭੋਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਇਆ ਹੈ:-

ਸਲੋਕ ਮਹੱਲਾ ੯

ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾ
ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫
ਬਾਲ ਵਿਚ ਤਿਨਿ
ਰਾਗ ਮਾਲਾ
ਰਾਗ ਏਕ ਸੰਗਿ ਪੰਚ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਤਕਰੇ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪੱਤਰੇ ਨੂੰ ੧ ਅੰਕ ਲਾ ਕੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੬੯ਛਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਦੀ ੧੪ਵੀਂ ਸਤਰ ਤੋਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਚਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਗਲੇ ਬੰਨੇ ੧੬ਵੀਂ ਸਤਰ ਤੇ ਮੁਕਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਾਧੂ ਸਲੋਕ ਆਦਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਅੰਤ ਪੁਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਹਨ:-

‘੯੯੧੦੩੨ ਨੌ ਲਖੁ ਇਕਾਨਵੇਂ ਹਜ਼ਾਰ ਬਤੀ ਅੱਖਰ ਸਭ ਅੰਗ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹਨ ਜੀ ਭੋਗ ਪਾਇਆ’

੩. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ—ਇਸ ਪੇਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ‘ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਦੀ ਮੋਹਰ ਤੇ ਫਿਰ ਦੇਵ-ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ “ਨਾਨਕ ਕਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਕਾ ੦ ਲੰ. ੧੮੨” ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬੱਦ ‘ਈ. ਆਈ. ਕੰਪਨੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੈ ਤੇ ਮੋਹਰ ਦੇ ਅਗਲੇ ਬੰਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ—Presented by H. T. Colebrooke Esquire’ ਪ੍ਰੇਜ਼ੰਟਿਡ ਬਾਈ ਐਚ. ਟੀ. ਕੋਲਬ੍ਰੂਕ ਐਸਕੂਆਈਰ (ਐਚ. ਟੀ. ਕੋਲਬ੍ਰੂਕ ਵਲੋਂ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇ ਈ. ਆਈ. ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਤੋਂ ਸਾਖੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

(੧੫)

“ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

੧੬

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ
ਜੀ ਕੀ ॥ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਜਗਤੁ ਨਿਸਤਾਰਣ ਕੁ
ਆਇਆ ॥ ਕਲਿ ਜੁਗ ਵਿਚਿ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕੁ ਹੋਇ ਜਨਮਿ
ਆ ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਨਿਜ ਭਗਤੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾ
ਦਿ ॥ ਸੰਮਤੁ । ੧੫੨੬ । ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜਨਮਿਆ ।
ਵੈਸਾਖ ਮਾਹਿ ॥ ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇ
ਲਾ ਪਹੁਰ ਰਾਤਿ ਰਹਿਦੀ ਕੁ ਜਨਮਿਆ । ... ...

ਕੁਲ ਪੱਤਰੇ ੨੪੦ ਹਨ । ਸਾਈਜ਼ ਪੱਤਰਾ ਸਾਡੇ ੨੫੬ ਇੰਚ
ਤੇ ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ੧੧-੧੨ ਹਨ । ਅੰਤ ਤੋਂ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਅੰਤਮ ਪਾਠ ਇਉਂ ਹੈ:-

“੧੬ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ । ਕੀਚਿ ਨੇਕਨਾਮੀ ਜੋ ਦੇਵੈ
ਖੁਦਾਇ । ਜੋ ਦੀਸੈ ਜ਼ਿਮੀ ਪਰਿ ਸੋ ਹੋਸੀ ਫਨਾਹਿ । ਦਾਇਮੁ ਨਾ
ਦਉਲਤ ਕਸੇ ਬੇ ਸੁਆਰਿ । ਨ ਰਹੈਇਗਈਆ ਕਰੋੜੀ”

ਇਸ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ‘ਈ. ਆਈ. ਕੰਪਨੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਦੀ ਮੋਹਰ
ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

੪. ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੋਥੀ— ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ (ਮਹਾਰਾਜਾ
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ) ਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਲਿਖਤੀ
'ਸੰਮਤ ੧੮੮੭ ਮਿਤੀ ਮੰਗਸਰ ਸੁਦੀ ਤੀਜ, ਗੁਰ ਵਾਰ' । ਕਾਲੀ
ਭੋਂ ਉਤੇ ਚਿਟੀ ਲਿਖਤ ਹੈ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਹਾਸ਼ਮੀਆ ਤੇ ਬਾਹਰ
ਲਾਲ ਨੀਲੀ ਲਕੀਰ । ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ
ਦਰਜ ਹਨ:-

ਸਿਧ ਗੋਸਟ	੫ ਪੱਤਰੇ
ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ	੮ ਪੱਤਰੇ
ਸੁਖਮਨੀ	੨੨ ਪੱਤਰੇ

ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ
ਦੀ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ । ਸਾਈਜ਼

(੧੬)

ਪੱਤਰੇ ਦਾ ਸਾਡੇ ੧੩੫੧੨ ਇੰਚ ਸਤਰਾਂ ੧੬ ।

੫. ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ— ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਰੰਗੀਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਕਾਬੁਲ ਵਾਲੇ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਮਸੀਤਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੋਬਿੰਦ ਗੜ੍ਹ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ।

੬. ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ— ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਰੰਗੀਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ (ਜਿੰਦਾਂ) ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਅਮੀਰ ਸ਼ੇਰ ਅਲੀ ਖਾਨ ਕਾਬੁਲ ਵਾਲੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ, ਰਾਜਾ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਤੇ ਅਕਬਰ ਖਾਨ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਰ ਕੁਝ ਮਸਜਿਦਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ।

੭. ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ— ਫਰੇਮ ਵਿਚ । ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ (ਕਾਬੁਲ) ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਅਕਬਰ ਖਾਨ, ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ ।

੮. ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ— ਫਰੇਮ ਵਿਚ । ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲ ਖਾਨ, ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਲਤਾਜ ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ । * * *

੪. ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ(ਸਾਬੇ ਕੀ ਤਲੇਵੰਡੀ)

੧. ਪੋਬੀ ਸਾਹਿਬ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਹਰਨਾਮੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ । ਇਹ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਤਰੇ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਸਾਈਜ਼ ਸਾਡੇ ੧੫ਸਵਾ ੭ ਇੰਚ ਹੈ । ਹਰ ਪੰਨੇ ਪਰ ੧੫ ਸਤਰਾਂ ਹਨ । ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਇਕੇ ਹਥ ਦੀ ਹੈ । ਕੁਲ ਪੱਤਰੇ ੮੭੧ ਹਨ । ਭੋਗ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਪਰ ਹੈ, ਜੋ ੮੭੧ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਦੀਆਂ ੧੦ ਸਤਰਾਂ ਤਕ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਅੰਤਲੇ ੮ ਪੱਤਰਿਆਂ ਪੁਰ ਪੋਬੀ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲਾਏ ।

੨. ਤਸਵੀਰ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਵਾ ਰਹੇ ਦਸੇ ਹਨ । ਸਾਈਜ਼ ਸਾਡੇ ੨੩੫ਸਵਾ ੧੭ ਇੰਚ ਚੌਕਾਠ ਸਮੇਤ ਹੈ । ਥੱਲੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

“ਅਮਲ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਮਿਸਤ੍ਰੀ ਰੈਣਿ ਵਾਲਾ ਮੁਕਤਸਰ ਸਨਾਤਨ ਵਾਸੀ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਸਾਖ ਤ੍ਰੀਕ ੧੫ ਸੰਮਤ ੧੮੬੮”

੩. ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਾ—ਜੇ ਤਿੰਨ ਛਰਦਾਂ ਵਿਚ ਤਹਿ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਚੌਕਾਠ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ । ਸਾਈਜ਼ ੧੦੫੮ ਇੰਚ ਹੈ, ਪਰ ਚੌਕਾਠ ਸਮੇਤ ੧੮੫੧੬॥ ਹੈ, ਤੇ ਭਿੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਛਰਦਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਕੇ ਇਸ ਦੇ ਬਰੋਬਰ ਹਨ । ਉਤੇ ਗੁਬਦ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਬਚਨ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲਕਵੇ ਨਾਲ ਵਿੰਗਾ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

੪. ਤੇਰਗਾ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ—ਲੰਬਾਈ ਤਿੰਨ ਗਿੱਠ, ਚਾਰ ਉਂਗਲ (ਦੋ ਛੁਟ, ਪੱਸਹੀ ੨ ਬਟਾ ੮ ਇੰਚ), ਚੌਹਾਈ ਪੈਣੇ ਚਾਰ ਉਂਗਲ (ਢਾਈ ਇੰਚ), ਮੁਠ (ਲੋਹੇ ਦਾ ਤੜੀਦਾਰ, ਮੁਲੰਮਾ ਚਾਂਦੀ ਦਾ) ਪੈਣੇ ਸਤ ਇੰਚ, ਪਕੜ ਸਾਡੇ ਤ੍ਰਿੰਨ ਇੰਚ, ਤੇਲ ਫੇਂਦ ਸੇਰ ਸੜ ਤੋਲੇ । ਮੁੱਢ ਚੇ ਲਾਗੀ ਛਲ

(੧੯)

ਉੱਤੇ ਧਾਰ ਵਲ 'ਸੁਰਿੰਦਰ ਆਹਨਗਰ' ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

੫. ਸਿਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ—

ਲੰਬਾਈ ਦੋ ਛੁਟ ਸਾਡੇ ਅੱਠ ਇੰਚ ਚੌੜਾਈ ੧ ਸਹੀ ਤਿੰਨ ਬਟਾ ੧੦ ਇੰਚ, ਮੁਠ ਪੈਣੇ ਅੱਠ ਇੰਚ, ਪਕੜ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨ ਇੰਚ, ਫਲ ਦਾ ਜਾਵੀਆ ੩੫-੪੦ ਡਿਗਰੀ, ਤੌਲ ਸਵਾ ਸੇਰ ਤਿੰਨ ਤੌਲੇ ।

੬. ਖੜਗ ਈਰਾਨੀ—ਇਹ ਗੋਲੀਆ ਫੌਲਾਦੀ ਹੈ । ਮੁੱਠ

ਸਰਬ-ਲੋਹ ਦੀ ਪੁਰ ਕੰਮ ਸੋਨੇ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਘਸ ਗਿਆ ਹੈ । ਫਲ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੋ ਛੁਟ ਪੈਣੇ ਨੋਂ ਇੰਚ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੧ ਸਹੀ ੧ ਬਟਾ ੧੦ ਇੰਚ । ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਜਦੋਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਦ ਉਹ ਇਹ ਖੜਗ ਗੁ: ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾ ਗਏ ਸਨ ।

੭. ਬੰਦੂਕ (ਰਾਮਜੰਗਾ)—ਨਾਲੀ ਤਿੰਨ ਖਾਲੀ ਤੇ ਟੋਪੀਦਾਰ ਹੈ, ਤੇ ਦੋ ਛੁਟ ਪੈਣੇ ਰਿਹਾਂ ਇੰਚ ਲੰਮੀ । ਕੁੰਦਾ ਦੋ ਛੁਟ ਸਾਡੇ ੧੦ ਇੰਚ ਹੈ । ਕੋਠੀ ਉਤਲੀ ਮੱਖੀ ਦੇ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਵਲ ੧੯੭੮ (ਸੰਮਤ) ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਰੁ ਕੋਠੀ ਉੱਪਰ ਦੇਵ-ਨਾਗਰੀ ਅੰਖਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਥਾਰਤ ਲਿਖੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਚ ਸੋਨਾ ਭਰਿਆ ਹੈ:—

“ਜਖੜੀ ਮੰਗਲਾ ਕਾਲੀ ਭਦ੍ਰਕਾ—ਲੀਕਪਾਲਿਨੀ ਦੁਰਗਾ
ਸੀਮਾਲ ॥੩॥ ਸੂਧਾਨ ਮੋਸਜਤੇ”

ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਨੇ ਇਹ ਰਾਮਜੰਗਾ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਬਿਰਾਜਣ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਨਾਲ ਭਾਈਂ ਡੱਲੇ ਦੇ ਚਾਕਰ ਬਹਾਦੁਰਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪਟਖਣ ਦਾ ਚਲਿਤ ਰਚਿਆ ਸੀ ।

ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ, ਜੋ ਚੌਪਰੀ ਡਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਾਈ ਦੇ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹਨ, ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂ ੨੮ ਦਸੰਬਰ ੧੯੪੦ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ।

(ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)

(੧) ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ।

(੨) ਇਕ ਅੰਗਰਖਾ—ਤੰਗ ਬਾਹਾਂ, ਬਾਹਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਤਿੰਨ ਗਿੱਠਾਂ, ਕੁਲ ਲੰਬਾਈ ਚਾਰ ਗਿੱਠਾਂ ਦਸ ਉੰਗਲਾਂ, ਕਪੜਾ ਖੱਦਰ, ਦੋਹਰਾ; ਤਣੀਆਂ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ।

(੩) ਇਕ ਦਸਤਾਰ ਮਲਮਲ, ਨਸਵਾਰੀ ।

(੪) ਇਕ ਪਜਾਮਾ—ਲੰਬਾਈ ਚਾਰ ਗਿੱਠਾਂ ਅੱਠ ਉੰਗਲਾਂ, ਮੋਹਰੀ ਚੌਦਾਂ ਉੰਗਲ; ਰੰਗ ਸੁਰਖ, ਲਕੀਰਾਂ ਚਿਟੀਆਂ; ਕਪੜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਚੂੜੀਆ; ਮੋਹਰੀ ਪਰ ਹਰੀ ਕੋਰ; ਘੋਰਾ ਤਿੰਨ ਗਜ਼; ਆਸਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕਪੜੇ ਦੀ ਕੰਨੀ ।

(੫) ਇਕ ਛੋਟੀ ਦਸਤਾਰ, ਲੱਠਾ ਗਢ ।

(੬) ਇਕ ਪਾਜਾਮਾ ਖੱਦਰ—ਪੰਜ ਗਿੱਠ ਲੰਬਾ, ਆਸਨ ੧ ਗਿੱਠ ੩ ਉੰਗਲ (ਛੇ ਗਿਰਾਂ); ਮੋਹਰੀ ਬਾਰਾਂ ਉੰਗਲਾਂ (ਛਾਈ ਗਿਰਾਂ)। ਖੱਬੀ ਲੱਤ ਦੇ ਹੋਠੋਂ ਦਸ ਉੰਗਲ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਇਕ ਟਾਕੀ ਸਤ ਉੰਗਲ ਲੰਬੀ ਛੇ ਉੰਗਲ ਚੌੜੀ ।

(੭) ਅੰਗਰਖਾ (ਅੰਦਰਲਾ)—ਬਾਜੂ ਮੋਹਰੀ ੧੬ ਉੰਗਲ, ਬਾਜੂ ਲੰਬਾਈ ਤਿੰਨ ਗਿੱਠ ਤਿੰਨ ਉੰਗਲ (੧੨ ਗਿਰਾਂ), ਅੰਗਰਖੇ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ੪ ਗਿੱਠ ਛੇ ਉੰਗਲ (੧੮ ਗਿਰਾਂ) ।

(੮) ਡੋਰੀ ਬਾਜ਼ ਦੀ, ਲਾਲ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਿਰਿਆਂ ਤੇ ਡੋਡੀਆਂ ।

* * * *

੫. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਸਰਹਿੰਦ ।

ਪਟਿਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਟੇ ਖਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਯੋਗ ਹਨ—

(੧) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ੬ ਜੇਠ ੧੮੭੪ ਬਿਕਰਮੀ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਦੀਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ਕਿ ਰੀਹਾਨ ਪਿੰਡ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸੀ ੧੮੦੪ ਦੀ ਫਸਲ ਰਬੀਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਮਹੰਤ (ਚੜਤ ਸਿੰਘ) ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਰਥ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਖਲ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ।

(੨) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਮਿਤੀ ੨੧ ਹਾਡ ੧੮੮੮ ਬਿਥੇ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਾਰੀਰ

(२०)

ਧਰਮ ਅਰਥ ਮਨਜ਼ੂਰ ਤੇ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਇਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਕੁਲ ਪਟਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਦੀ
ਗਿਣਤੀ ਵੱਡੀ ਹੈ ।

* * * *

੬. ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਘੁੰਘਰਾਨਾ

ਤਸੀਲ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਨਾ

(੧) ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੋੜੇ ਦਾ ਇਕ ਪੈਰ-

ਸਾਈੜੀ ੧੦੦ਪੈਣੇ ੪ ਇੰਚ ਹੈ । ਇਹ ਘੁੰਘਾਣੀ ਵਾਲੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਹੀ
ਲਈ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ।

ਕੁ ਹੁ ਹੁ * * * * *

ਕੁ ਹੁ ਹੁ * * * * *

੭. ਭਾਈ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਫੁੱਫੜੇ ਭਾਈਕੇ,

ਤਸੀਲ ਮਾਨਸਾ ਜ਼ਿਲਾ ਬਿੰਡਾ

(੧) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ--

ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ:— (ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ)

ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਸੰਗਤ ਸਹਲੰਗ ਫੁੱਫੜਿਆ ਕਾ

(ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ:—) ੧ ਗੁਰੂ ਜੀ

ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਨੋ ਸੰਗਤ ਕਾਰ ਦੇਣੀ

ਤੁਸਾੜਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ:—) ੧੭ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ॥

ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ

ਗੁਰਦਾਸ ਭਗਤੇ ਫੁੱਫੜੇ ਕਾ ਸਹਲੰਗੁ ਗੁਰੂ ਰਖੇਗਾ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ

ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ ਸਉਰੈਗਾ ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜੁ ਹਜੂਰ ਆਇਆ

ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਾਰ ਸੰਗਤ ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ

ਹੀ ਨਿਹਾਲ ਹੋਏ ਮਿਤੀ ਵੈਸਾਥੇ ੨੭ ਸੰਮਤ ੧੭੫੬ ਸਤਰਾਂ ੫

(੨੧)

(੨) ਚੋਲ੍ਹਾ ਸਾਦਾ ਸੂਤੀ ਚਿੱਟਾ--ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਈਜ਼ ਇਹ ਹੈ:-

ਬਾਜੂ	੪੮ ਇੰਚ
ਲੰਬਾਈ	੫੧ ਇੰਚ
ਤੀਰਾ ਸਾਡੇ	੧੭ ਇੰਚ
ਕਮਰ	੪੧ ਇੰਚ
ਘੇਰਾ ਬਲਿਉ	ਸਵਾ ੨੨ ਫੁਟ
ਕਲਾਈ ਸਵਾ	੫ ਇੰਚ
ਛਾਤੀ ਚੁਬਗਲੇ ਤੋਂ	੨੫ ਇੰਚ

(੩) ਚੋਲਾ ਛੀਟ ਦਾ ਸੂਤੀ ਦੋਹਰਾ--ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਿੱਟਾ ਸੂਤੀ ਕਪੜਾ ਤੇ ਉਤਲੇ ਪਾਸੇ ਛੀਟ ਕਾਲੀ ਬੂਟੀ ਦੀ ਲੱਗੀ ਹੈ । ਸਾਈਜ਼ ਇਹ ਹੈ:-

ਬਾਜੂ	੫੦ ਇੰਚ
ਤੀਰਾ	੧੯ ਇੰਚ
ਕਮਰ	੪੦ ਇੰਚ
ਘੇਰਾ	ਪੌਣੇ ੧੯ ਫੁਟ
ਚੁਬਗਲੇ ਤੋਂ	ਛਾਤੀ ੨੫ ਇੰਚ

(੪) ਪਜਾਮਾ ਕਕੜੈਲ (ਚਮੜੇ) ਦਾ--ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੋਂਹ ਧਾਰੀਦਾਰ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਲੱਗਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲਾਲ ਤੇ ਧਾਰੀ ਚਿੱਟੀ ਹੈ ਇਹ ਪਜਾਮਾ ਸਿਆਲੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਸਮੇਂ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਸਾਈਜ਼ ਇਹ ਹੈ:-

ਲੰਬਾਈ	੪੩ ਇੰਚ ਸਣੇ ਨੋਂਹ
ਘੇਰਾ	੩੦ ਇੰਚ
ਗਦ	੧੫ ਇੰਚ
ਮੁਹਰੀ	੭ ਇੰਚ

(੫) ਜੋੜਾ ਖੱਲ (ਨਰੀ) ਦਾ--ਸਾਈਜ਼ ੧੧੫ਸਾਡੇ ੪ ਇੰਚ

(੨੨)

ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਦੀ ਬੰਸ ਸਬੰਧੀ

ਭਾਈ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ:-

“ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਜੀ, ਪਿੰਡ ਫੱਡੜਿਆਂ (ਤਸੀਲ ਮਾਨਸਾ-ਪੈਪਸੂ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਮਹਿਰ ਮੀਆਂ ਸਿੱਧੂ ਜੱਟ ਅਲਦਿੱਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਸਖੀ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਬਹਿਲੋ ਬਾਲਗ ਹੋਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਲਾਏ ਪੰਜਾਵਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ ਤੇ ਸਰਧਾ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਨਾਨੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਾਇਆ।

ਭਾਈ ਭਗਤੇ ਨੇ ਗੁਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਤਾਣ ਭੂਤਾਂ, ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਪੁਰ ਹੁਕਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭੂਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਖੂਹ ਲਵਾਇਆ ਤੇ ‘ਭਗਤਾ’ ਪਿੰਡ ਬੱਧਾ। ਜੋ ਹੁਣ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਵਿਚ ਹੈ।

ਭਾਈ ਭਗਤੇ ਦੇ ਘਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਤਾਰਾ, ਭਾਰਾ, ਮਿਹਰਾ ਤੇ ਬਖਤਾ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮਾਖੋਵਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰਬ-ਰਟਨ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ ਤੇ ਖੂਹ ਲਵਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਕੇ ਮਾਖੋਵਾਲ ਛੱਡ ਗਏ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕੀਤੀ, ਖੂਹ ਲਵਾਇਆ ਤੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਇਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੁੱਲੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਭਾਰੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੁੱਨੋ ਕੋਟ, ਭਾਈ ਮਿਹਰੇ ਦੀ ਸੇਤਬਰਾਹ ਤੇ ਭਾਈ ਬਖਤੇ ਦੀ ਬੰਬੀਹੇ ਪਿੰਡ ਵਸਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਦਸਤੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਸੰਦ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸਮੇਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਖਸ਼ੇ ਗਏ, ਤੇ ਵੈਸਾਖ ੧੭੫੬ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਬਖਸ਼ਿਆ (ਜਿਸਟਾ ਪਾਠ ਉੱਤੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ)।

“ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਕਟਾਰ, ਇਕ ਜੋੜਾ ਚਰਨਦਾਸੀ (ਜੁੱਤੀ), ਇਕ ਪਾਜਾਮਾ ਕਕੜੈਲ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਖੱਲ ਦਾ, ਦੋ ਚੋਗੀ ਸੂਤੀ (ਇਕ ਇਕਹਰਾ ਸਾਦਾ ਤੇ ਇਕ ਛੀਂਟ ਦਾ) ਭੀ ਬਖਸ਼ੇ ਗਏ । (ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ੨੦੦੬ ਬਿਕਰਮੀ ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਸਮੇਂ, ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨਾਲ ਕਿਲੋ ਮੁਬਾਰਕ ਅੰਦਰ ਹੋਈ ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਆ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈਆਂ) ।

“ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਸੈਣਾ ਜੀ ਸਨ ।

ਭਾਈ ਦੇਸ ਰਾਜ ਤੋਂ ਅਗਾੜੀ ਵੰਸ ਐਉਂ ਚਲਦੀ ਆਈ:-
ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਦਾ ਦਇਆ ਚੰਦ, ਦਇਆ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, ਕੋਇਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਦਰ ਸਿੰਘ, ਚਾਰ ਪੁਤਰ ਹੋਏ । ਸੁਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤਰ-ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੋਧ ਸਿੰਘ-ਹੋਏ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾਪਤਿ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਪੇਕੇ ਭਿੱਖੀ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਗਤੀ ਭਾਈ ਦੇਸਰਾਜ ਨਾਲ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਨਾਲ ਭਾਈ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਸੀਲ ਸਿਰੰਦ ਵਿਚ ਮਲਕੇਵਾਲ ਪਿੰਡ ਬਖਸ਼ ਦਿਤਾ ।

ਭਾਈ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੂੜ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂਗਲ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰ ਹੋਏ । ਅਰੁ ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁਰੀ ਆਈ:-

ਭਾਈ ਰੂੜ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਦਸੋਂਧਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਭਾਈ ਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਮੈਜ਼ੂਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ); ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ੧੮੪੭ ਮਿਤੀ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਦੇਸਮੀ ਦਾ ਹੈ । ਅਗਾੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਤੱਗ-ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ; ਸਿਰਫ ਦੋ ਬੀਬੀਆਂ ਹਨ ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਜੀ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਸੰਮਤ ੧੮੬੦ ਬਿ: ਵਿਚ ਤੇ ਭਾਈ ਦਸੋਂਧਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਮਤ ੧੮੮੨ ਮਿਤੀ ਮੱਘਰੋਂ ਪ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਅਰੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਡਾਰੂਆਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਲਿਖਤੀ ਮਸਾਲਾ ਬਚੇਰਾ ਪਿਆ ਹੈ । ਪਿੰਡ ਫਲੜੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ-ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਤੇ ਨਰਿੰਦਰਪੁਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤਰਨਾ ਚਾਹੀਏ । ਇਥੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਬੰਨੇ ਦੋ ਕੁ ਮੀਲ ਪੈਂਡਾ ਹੈ ।”

ਨੋਟ-ਇਹ ਬਿਆਨ 'ਪਟਿਆਲਾ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ' ਦੇ ਮੌਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਗੁ: ਇੰ:) ਪਾਸ ਲਿਖਵਾਇਆ ।

* * * *

੮. ਭਾਂ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਨੰਗਲ, ਜ਼ਿਹੁ: ਫਰੀਦਕੋਟ

(੧) ਦਸ਼ਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ—ਜਿਸ ਦੇ ਉਤੇ ਬੂਟੀਦਾਰ ਬਨਾਤ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਤੇ ਅੰਦਰ ਚਮੜਾ ਲੱਗਾ ਹੈ । ਮਾਪ ਪੌਣੇ ਦਸ ਤੇ ਚਾਰ ਇੰਚ ਹੈ ।

(੨) ਬਾਟਾ—ਜੋ ਸੱਤ ਧਾਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਕਹਿੰ ਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਜਲ ਛਕਣ ਤੇ ਉਤਲਾ ਜੋੜਾ ਛੁਹਾਣ ਨਾਲ ਹੰਜ਼ੀਰਾਂ ਦਾ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਦਸੀਦਾ ਹੈ ।

(੩) ਨੀਲਾ ਚੋਲਾ—ਨੀਲੀ ਰੰਗੀ ਸੂਤੀ ਟਵਿਲ ਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਹਨ । ਇਹ ਉਸ ਚੋਲੇ ਦੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ; ਜੋ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਚ ਦੇ ਪੀਰ ਬਨਣ ਸਮੇਂ ਅੰਗ ਲਾਇਆ ਸੀ ।

(੪) ਮੋਹਰ ਦਾ ਚਿਨ੍ਹ—ਜੋ ਕੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਲਾਕੇ ਚੌਕਾਠ ਵਿੱਚ ਮੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਦੱਸਦੇ ਨਿ:- ਇਹ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਥੀਂ ਲਾਕੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਚੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ । ਮੋਹਰ ਦੇ ਅੱਖਰ ਇਹ ਹਨ:-

‘ਦੇਗ ਤੇਗੋ ਫਤਹਿ ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ ।
ਯਾਫਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ’

ਅਸਲ ਚਿ ਇਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੋਹਰ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਾ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਕਿ:- ਭਾਈ ਲਾਲ ਚੰਦ ਜੀ ਬੂੜੀਆ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਬਹਿਲ ਖੱਤਰੀ ਸਨ ਤੇ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਮਾਖੇਵਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤੇ ਪਾਂਵਟੇ ਭੀ ਨਾਲ ਹੀ ਆਏ । ਭੰਗਾਣੀ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਛੜੀ ਬਹਾਦੂਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ । ਫਿਰ ਅਨੰਦ ਪੂਰ ਤੋਂ ਆਗਿਆ

(੨੫)

ਲੈਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰਿ ਬੂੜੀਏ ਆ ਗਏ । ਜਿਸ ਵਕਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਪੁਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮੁਕਤਸਰ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ; ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਟ-ਕਪੂਰੇ ਲਾਗਲੇ ਛੱਲਵਾਂ ਮੁਕਾਮ ਪੁਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ । ਇਸ ਮੌਕੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੀਲਾ ਬਾਣਾ ਲਾਹਕੇ ਪਾਂਝਿਆ; ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੀਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਸਾਂਭ ਲਈਆਂ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪਾਸ ਇਕ ਸੱਤ-ਧਾਰਾ ਬਾਟਾ ਸੀ, ਉਹ ਭੀ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ । ਨਾਲ ਹੀ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਇਨਾਇਤ ਫਰਮਾਇਆ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੰਤੀ, ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਸਾਥੋਂ ਕੋਈ ਖੋਨਾ ਲਏ ! ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫਰਮਾਇਆ:—“ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਵੰਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ, ਕੋਈ ਖੋਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ !” ਨਾਲੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਵਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ “ਇਸ ਬਾਟੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਜਲ) ਛਕਣ ਤੇ ਜੋੜਾ ਛੁਹਾਣ ਨਾਲ ਹੰਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਰੋਗ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ।”

ਇਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਗੁਰ-ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੰਗਲ ਪਿੰਡ ਆ ਵਸੇ । ਅਰੁ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਚੰਦਰੇ ਰੋਗ ਤੋਂ ਭੀ ਖਲਾਸੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਰਹੇ । ਹੁਣ ਵੀ ਹੰਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਰੋਗੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਾਟੇ ਦਾ ਜਲ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਪੁਰ-ਸਵਾ ਮਹੀਨੇ ਬੱਦ-ਮੁੜ ਆ ਕੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਦੇਗ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਭਾਈ ਲਾਲ ਚੰਦ ਤੋਂ ਬੱਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ:—ਭਾਈ ਬੰਦਰਾਇ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ; ਉਸਤੋਂ ਬੱਦ ਮੌਜੂਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ।

(ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਪਰ ਦਿੱਤਾ ਬਿਆਨ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ, ੩੪ਵੀਂ ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵੇਲੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਸਮੇਂ—ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ੨੧ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਦੋ ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੮ ਤੱਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ—ਲਿਖਿਆ) । * * *

(੨੬)

੯. ਪਿੰਡ ਭਾਈ ਰੂਪਾ—ਜ਼ਿਲਾ ਫੂਲ

(ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ)

(੧) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ

(ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ:-)

੧ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ।

*...ੰ ਸੁਖੀਆ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ਤੁਸਾ ਹਜ਼ੂਰ ਆਵਣਾ

... ਘਰ ਅਸਾਡਾ ਹੈ

੧ ਉਠ ਭੇਜਣਾ,

ਉਸਾਂ ਜਵਰ ਆਵਦਾ
ਉਠੋ ਪ੍ਰਾਹਣੀ ਪ੍ਰਸੰਨਾ ਪ੍ਰਾਹਣੀ ਪ੍ਰਸੰਨਾ ੧੦

(ਲਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ:-) ੧ ਉਠ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੰਉ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਸੁਖੀਆ ਸਰਬਤ
ਸੰਗਤ ਰੂਪੇ ਕੀ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ
ਜਨਮ ਸਉਰੈਗਾ ਅਸਵਾਰ ਪਿਆਦੇ ਬੰਦੂਕੀ ਜਮੀਅਤਿ
ਲੈਕੈ ਤੁਸਾ ਆਵਣਾ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਜੋ ਆਵਗੁ
ਸੋ ਨਿਹਾਲੁ ਹੋਗੁ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦੇ ਹਾ ਸ਼ਿਤਾਬੀ ਆਵਣਾ
ਗੁਰੂ ਸੰਗਤ ਕੀ ਬਾਹੁੜੀ ਕਰੈਗਾ ਗੁਰੂ ਸੰਗਤ ਕੇ
ਸਤ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਕਰੈਗਾ ਸੰਗਤ ਨਿਹਾਲ ਹੋਈ ।

ਨੋਟ:- ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਉਤਲਾ ਤੇ ਹੋਠਲਾ ਕੁਝਕੁ ਹਿੱਸਾ ਭੁਰ
ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਜਾਂਦੀ
ਟਹੀ ਹੈ। ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸੰਮਤੁ ੧੧੫੩ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ
(ਮੁਅੱਜ਼ਮ) ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਰ ਦੇਸ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇ

*ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਕਾਗਜ਼ ਇਕ ਉਗਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਭੁਰ ਗਿਆ ਹੈ,
ਜਿਸ ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿਚੋਂ “ਭਾਈ” ਤੇ ਦੂਜੀ ਚੋਂ “ਰੂਪੇ ਦਾ”
ਅੱਖਰ ਜਾਇਆ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। (ਰਣਧਰ ਸੰਘ)

(੨੭)

(ਭਾਈ ਤਿਲੋਕਾ ਭਾਈ ਰਾਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ) ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

(੨) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਭਾਈ ਮਿਹਰ ਚੰਦ ਦੇ ਨਾਮ-

(ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ:-)

ਭਾਈ ਮੇਹਰ ਚੰਦਾ ਤੁਸਾਂ ਆਵਣਾ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਤੇਰੇ ਪਰ
ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਤੇਰੀ ਹਰਤਰਹਿ ਦੀ ਮੁਹਾਫ਼ਜ਼ਤ ਮੇਰੇ ਸਿਰ
ਨਾਲ ਹੈ ।

(ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ:-)

੧ ਓ ਗੁਰੂ ਸਤਿ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀਉ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾ
ਈ ਮਿਹਰ ਚੰਦੁ ਤੁਸਾਂ ਆਵਣਾ
ਰਹਣਾ ਨਾਹੀ ਤੇਰੇ ਪਰ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ
ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਤੇਰੀ ਹਰਤਰਹਿ ਦੀ ਮਹਾ-
ਫਜ਼ਤ ਮੇਰੇ ਸਿਰੂੰਹੈ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨਾਲ ਹੈ

(੩) ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ (ਰੁੱਕਾ) ਜਗਨਾਬ ਮਸੰਦ ਦੇ ਨਾਮ-

(ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ : -)

ਜਗਨਾਬ ਮਸੰਦ ਹ

ਤੁਸਾ ਚਰਨ ਦੇਣੇ ਚਦਰਮੁਖ (?)

- ੧ ਬਲਦ ਮਹੀਂ ਗਾਈਂ ਸਰਕਾਰ
- ੧ ਘੋੜੇ ਘੋੜੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਖਚਰੀ
- ੧ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਬਲਦ ਗਾਈ ਮਹੀਂ
- ੧ ਸਿਖਾ ਸਭਨਾ ਦੇ ਚਾਰਣੇ
- ੧ ਛੇੜ ਵਾਲਾ ਦੇ ਚਾਰਣੇ
- ੧ ਆਪ ਘੋੜੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰਣੇ
- ੧ ਭਾੜੀਆਂ ਦਾ ਭਾੜਾ ਜੋ ਆਣੇ

(੪) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ

(ਨਿਸਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ:-) - +

੧ ਗੁਰੂ
੮ ਬਲਦ ਭੈਜਣਾ

(ਲਿਖਾਤੀ ਦੀ ਲਿਖਤ:-)

੧੯ ਮਿਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ
ਸਰਬਤਿ ਸੰਗਤਿ ਕੈਗਾੜਾ ਕੀ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ
ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਸਉਣੇਗਾ ਫਰਮਾਇਸ ਹਕਮ ਦੇਖਦਿਆਂ ਭੇਜਣੀ
੧ ਬੇਲੁਹੜਾ ਇਕੁ ਭਾਈ ਬਿਗਤੁ ਸਿੰਘੁ ੧ ਬੇਲੁਹੜਾ ਭਾਈ ਬੁਲਕੀ ਸਿੰਘੁ ੧ ਬੇਲੁ
ਹੜਾ ਇਕੁ ਭਾਈ ਬਾਸ ਸਿੰਘੁ ੧ ਬੇਲੁਹੜਾ ਇਤੁ ਭਾਈ ਪਤਮ ਸਿੰਘ ਰਖੁ ਕਾ ਸਰਬਤਿ
ਸੰਗਤਿ ਬੈਗਾੜਾ ਕੀ ਭਾਈ ਰੁਪੇ ਕੀ ਵਸੀ ਕੀ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ੩ ਬੇਲੁਹੜਾ ਬਹਿ-
ਲਾ ਨੇ ਭੇਜਣੇ ਹਕਮ ਦੇਖਦਿਆ ਮੇਂ ਤੁਸਾ ਲੁਪਤਿ ਖਸੀ ਕੀ ਅਸਾ ਦਖਣ
ਨੇ ਕਥੁ ਕੀਤਾ ਕੁ ਜਿਨਿ ਸਿਖ ਸਾਡੇ ਨਾਲਿ ਚਲਣਾ ਹੋਇ ਤਿਨਿ ਹੁਕਮ ਦੇਖ
-ਦਿਆ ਹਜ਼ਤਿ ਆਵਣਾ ਮੇਂ ਤੁਸਾ ਲੁਪਤਿ ਖਸੀ ਕੀ ਤੁਸਾਨੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੁਸਾ
-ਡੀ ਰਖੈਗਾ । ਸੰਮਤੁ ੧੭੬੩ ਮਿਤੀ ਕਤਕੇ ੨੦ ਸਤਾਂ ੮

(੫) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ -

(ਮੋਹਰ ਗੋਲ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ:-)

ਦੇਗ ਤੇਗੋ ਛਤਹਿ ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ
ਯਾਫਤ ਅੜ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

੧੭ ਫਤੈ ਦਰਸਨ ਸਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਆਗਿਆ
ਹੈ ॥ ਭਾਈ ਧਰਮਸਿੰਘੁ ਭਾਈ ਪਰਮਸਿੰਘੁ ॥ ਭਾਈ
ਦਾਨ ਸਿੰਘੁ ॥ ਸੰਗੋਸਿੰਘੁ ॥ ਵਾਸੀ ਰੂਪੇ ਕੇ ॥ ਸਰ-
-ਬਤਰਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀਉ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ॥ ਗੁਰੂ ਰ-
-ਖੈਗਾ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ ਸਉਰੈਗਾ ॥
ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆ ਈ ਪੰਜੇ ਹਥਿਆਰ ਬਧਿ
ਆਵਣਾ ॥ ਜੋ ਸਿਖ ਆਵੈਗਾ ਸੋ ਨਿਹਾਲ ਹੋ-
-ਵੈਗਾ ਸੰਤਾਤਿ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਹੋਵੈਗੇ ॥ ਨਿਹਾਲੁ
ਹੋਏ

(੬) ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਮਾਤਾ ਸੁਦਰੀ ਜੀ ਦਾ— (ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ:—)

੧੮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ
ਸਰਬਤਿ ਖਾਲਸਾ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ

(ਲਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ:—) ੧੮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ
ਸਿਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਦੁਨਾ ਭਾਈ ਬਿਗਹਾ ਮਲ ਭਾ-
ਈ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮੇ ਕੇ ਸਰਬਤਿ ਕਬੀਲਾ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ਗੁ-
-ਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ ਸਵਾਰਣਾ ੨੧) ਰੁਪਯੇ ਤੁਸਾ-
-ਡੈ ਸੂਰੇ ਮੇਵੜੇ ਕੀ ਮਾਰਫਤਿ ਹਜ਼ਰ ਪਹੁਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ
ਅਤੇ ਕਾਰਭੇਟ ਸੁਖ ਮਨਤ ਦਸਉਧ ਚਲੀਹਾ ਗੋਲਕ ਜੋ ਸ੍ਰੀ
ਗੁਰੂ ਜੀਕੇ ਨਮਿਤ ਕੀ ਕਉਡੀ ਦਮੜੀ ਹੋਵੈ ਸੋ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ
ਕੈ ਮੇਵੜੇ ਜੀ ਮਾਰਫਤਿ ਹਜ਼ੂਰ ਭੇਜਣੀ ਨਿਹਾਲ ਹੋਵਹੁਗੇ ਤੁਸਾ-
-ਡੀ ਖਟੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਰਕਤਿ ਪਾਵੈਗਾ ਤੁਸੀ ਮੇਰੇ ਪੁਤਫ-
-ਰਜੰਦ ਹੋਹੁ ਤੁਸਾਂ ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤੁ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਸਿਖਾ ਪੁਤਾ ਦੀ
ਸੇਵਾ ਕੀ ਵੇਲਾ ਹੈ ਲੋਚਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਹੁਗੈ ਤੁਸਾਡਾ ਭੁਲਾ ਹੋਵੈਗਾ
ਸੰਮਤ ੧੯੮੫ ਮਿਤੀ ਅਸੂਚਿ ੧੩ ਸਤਰਾਂ ੧੧
ਨੈਟ:— ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰ: ੧ ਤੇ ਈ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਚੌਕਾਠ ਵਿਚ ਅਤੇ
੩, ੪ ਤੇ ਪ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਚੌਕਾਠ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

(੩੦)

੧੦. ਜਥੇਦਾਰ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਘੁੜਾਨੀ ਕਲਾ

ਤਸੀਲ ਪਾਇਲ ਜ਼ਿਲਾ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ

ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਗਵਾਲੀਅਰ ਤੋਂ ਬਵੰਜਾ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਬੰਦ-ਖੜਾਸੀ ਕਰਾ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਆਏ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਹਫਤੇ ਘੁੜਾਨੀ ਕਲਾਂ ਬਿਤਾਜੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਫਰਾਧ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ । ਜਿਸ ਬਟਲੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਹੋਠ ਲਿਖੀਆਂ ਯਾਤਰਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ।

(੧) ਚੋਲ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ—

ਲੰਬਾਈ	੫੭ ਇੰਚ
ਬਾਂਹ	੨੮ ਇੰਚ
ਕਮਰ	੨੫ ਇੰਚ
ਛਾਤੀ (ਚੁਬਗਲੇ ਤੋਂ ਚੁੜਾਈ)	੩੬ ਇੰਚ
ਤੀਰਾ (ਮੌਰ)	੨੨ ਇੰਚ
ਕਲਾਈ	ਸਾਡੇ ੭ ਇੰਚ
ਮੌਛਾ	੧੨ ਇੰਚ
ਘੇਰਾ ਥੱਲਿਓਂ	੧੫ ਅਤੇ ੧੮ ਇੰਚ

(੨) ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ—ਜੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਗਾਤਰੇ ਵਾਲੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਲਾਰ ਕੀ ਵਾਰ ਭੀ ਹੈ । ਕੁਝ ਪੱਤਰੇ ੩੨੬ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਬਾਣੀ ਪੱਤਰਾ ੧ ਤੋਂ ਅੰਕੰਭ ਹੋ ਕੇ ੩੨੪ ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਦੀਆਂ ਦੇ ਸਤਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਗਲੇ ਪੱਤਰੇ ਖਾਲੀ ਪਏ ਹਨ । ਤਤਕਰਾ ਭੇਡ ਪੱਤਰੇ ਪਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ । ‘ਜਪੁ’ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋਵੇਂ ਪੰਨੇ ਸੁਨਹਿੰਦੀ ਤੇ ਰੰਗਦਾਰ ਵੇਲ ਬੁਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਹਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਬਾਣੀ ਅੰਕ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਭੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜਾਵਟ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਪੱਤਰਾ ੬੩ ਤੇ ੬੪ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਇਹ ਪੱਤਰੇ ‘ਓਅੰਕਾਰ’ ਦੇ ਆਖਰੀ ਤੇ ‘ਸਿਧਗੋਸਟ’ ਦੇ ਅੰਕ ਕਰ ਹਨ । ਜਿਲਦ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੋਂ ਬੱਦ ਨਿਕਲੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ।

(੩੧)

ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਸਾਈਜ਼ ੨੫ਸਾਫ਼ੇ ੪ ਇੰਚ ਹੈ, ਤੇ ਹਰ ਪੰਨੇ (ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ) ਪੁਰ ੧੧ ਸਤਰਾਂ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਇਕੇ ਹੋਂਥ, ਕਲਮ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਹੈ।

(੩) ਚਰਨ ਦਾਸੀ ਦਾ ਇਕ ਪੈਰ—ਜੋ ੧੦ ਇੰਚ ਲੰਮਾ ਤੇ ਪੱਥੋਂ ਸਾਫ਼ੇ ਚਾਰ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਚਮੜਾ ਅਤੁ ਬਾਹਰ ਕਾਢਵਾਂ ਕਪੜਾ ਜ਼ਰੀਦਾਰ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

* * * *

੧੧. ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਘੜੂਆਂ
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ (ਪਟਿਆਲਾ)

(੨) ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ—ਪਹਿਲੇ ਅਠਾਈ ਪੱਤਰਿਆਂ ਪੁਰ ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰੇ ਪੁਰ ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਜੋ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਅੱਧ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਪੰਨੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ। ਪੰਨੇ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੰਨੇ ਅਗੇ ਦਰਜ ਹਨ। ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਅੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: “ਸੰਮਤੁ ੧੮੦) ੬) ਅਤ੍ਰ ਸੰਘ ਗੁਜਰੀ ਵਾਸਤੇ ਨਰਾਇਣੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਵਾਇਆ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਗਰ ਵਿਚ ਲਿਖਾਈ ਸਾਡੇ ਪਹੁੰਚੇ ਨਥੇ ੮੦) ਰੁਪਈਏ ਹਰੀ ਸੰਘੇ, ਬਾਕੀ ਆਨ ਕੇ ਮੈਂ ਲੈਨਾਂ ਨਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪਾਪ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਦੋ-ਬਦੇ ਲੈ ਲਿਆ-ਮਹੰਤ ਗੂਜਰਾ” (ਘਜਾਇਆ ਹੈ)

ਪਹਿਲੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਸ ਪਰ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲਗਾ—ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਅੰਕ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਪਤਰਿਆਂ ਪਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਤੀਜੇ ਪਰ ਅੰਕ ੩ ਅੰਦੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅੰਕ ਸਿੱਧੇ ਪਾਸੇ ਲਾਈ ਹਨ। ਕੁਲ ਪੱਤਰੇ ੮੨੧ ਹਨ। ੮੨੦ਵੇਂ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਦੀ ੧੩ਵੀਂ ਸਤਰ ਤੇ ਮੁੜਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਅੰਦੇ ਹੁੰਦੀ

ਹੈ, ਜੋ ੮੭੧ ਪੱਤਰੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪੁਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ । ਅੰਤ ਵਿਚ ਅੰਕ ॥੧੧॥ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਬੱਦ

“ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ”

ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਜਿੱਥੋਂ ਰਾਗ ਅੰਤਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤੇ ਰੰਗੀਨ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਕੋਰਾ ਵਰਕ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਜੁੜ ਨਾ ਜਾਏ । ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਕ ਸਿਧੇ ਬੰਨੇ ਉਤਲੀ ਨੁਕਰ ਪੁਰ ਲਾਏ ਹਨ ਤੇ ਦੁਆਲੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਛੁਲ ਬਣਾਏ ਹਨ ।

ਸਾਈਜ਼ ਪੱਤਰਾ ਸਾਢੇ ੨੩੫ਸਾਢੇ ੨੨ ਇੰਚ ਹੈ । ਹਰ ਪੰਨੇ ਪੁਰ ੧੮ ਸਤਰਾਂ ਹਨ ।

ਨੋਟ:- ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਬੀੜ ਹੁਣ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਆਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਬਾਗੜੀਆਂ ਆ ਗਈ ਹੈ ।

੧੨. ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਗੜੀਆਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਨਾ ਸ਼ਸਤਰ ਆਦਿ

(੧) **ਕੜਛਾ ਪਿੱਤਲ ਦਾ**— ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਦੋ ਇੰਚ ਢੂਘਾ ਤੇ ਡੰਡੀ ਦੋ ਛੁੱਟ ਲੰਮੀ । ਇਹ ਕੜਛਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬਖ਼ਨਿਆ ਤੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤਾ ।

(੨) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**— ਫਲ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੋ ਛੁੱਟ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚਕਾਰੇਂ ਸਵਾ ਇੰਚ । ਮੁੱਠ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸਿੰਘ-ਮੁੱਖ । ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਪੁਰ ਮੁੱਠ ਵਲ ਨੂੰ ਚੌੜੇ ਦੋਂ ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ:- “ਗੁਰੂ ਤੇਗਬਹਾਦਰ ਸ੧੦੧੬.. ਮੇਂ ਜਨਮੇ ਅਰੁ ਸ੧੦੧੬੬ ਗਦੀਨਸ਼ਾਨ ਹੂਏ ਏ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਥਾ ਗੁਰੂ ਮੁਦਤਾਂ ਤਕ ਅਜਾਬਾਦ ਮੇਂ ਰਹੇ ਆਖਰਕਾਰ ਹੁਕਮ ਆਲਮਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ੧੦੧੬੬੩ ਮੇਂ ਮੁਕਾਮ ਦੇਹਲੀ ਮੇਂ ਸਮਾਣੇ” । ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸੁਖਿਏ ਦੇ ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਮੀਂ ।

(੩) **ਕੱਤੀ ਲੰਬੀ**— ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਦੋ ਛੁੱਟ ਸਾਢੇ ਨੌ ਇੰਚ ਤੇ

(੩੩)

ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੧ ਸਹੀ ਤਿੰਨ ਬਟਾ ੧੦ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ। ਮੁੱਠਾ ਖੰਡਾ ਫੈਸ਼ਨ ਤੜੀਦਾਰ ਤੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਹੈ।

(੪) **ਕੱਤੀ ਇਕ ਧਾਰੀ**—ਫਲ ਦੋ ਫੁੱਟ ਸਾਡੇ ੪ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੧ ਸਹੀ ਤਿੰਨ ਬਟਾ ੧੦ ਇੰਚ ਚੌੜਾ; ਮੁੱਠਾ ਤੋਤਾ-ਮੁੱਖ ਤੜੀਦਾਰ ਲੋਹੇ ਦਾ, ਜਿਸ ਪੁਰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪੌਣੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਬਾ।

(੫) **ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼ਾ**—ਦਸਤਾ ਸੰਗਿ ਯਸ਼ਾਬ ਸਾਡੇ ਪੰਜ ਇੰਚ ਲੰਮਾ, ਫਲ ਪੌਣੇ ਨੋਂ ਇੰਚ ਲੰਮਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੧ ਸਹੀ ੨ ਬਟਾ ੧੦ ਇੰਚ ਚੌੜਾ।

(੬) **ਪੇਸ਼ ਕਬਜ਼ਾ**—ਮੁੱਠ ਪੌਣੇ ਪੰਜ ਇੰਚ ਲੰਮੀ ਸੰਗਿਯਸ਼ਾਬ ਦੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖੀਆਂ ਅੰਦਰ ਦਸ ਲਾਲ ਨਗ ਜੜੇ ਹਨ। ਫਲ ਪੌਣੇ ਦਸ ਇੰਚ ਲੰਮਾ, ਮੁੱਛੇ ੧ $\frac{9}{10}$ ਇੰਚ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੯/੧੦ ਚੌੜਾ ਹੈ।

(੭) **ਪੇਸ਼ਕਬਜ਼ (ਜੰਭੂਆ)**—ਦਸਤਾ ਸੰਗਿ ਯਸ਼ਾਬ, ਘੋੜ-ਮੁੱਖਾ ਪੌਣੇ ਪੰਜ ਇੰਚ, ਫਲ ੮ $\frac{8}{10}$ ਇੰਚ ਲੰਮਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ੧ $\frac{9}{10}$ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ।

(ਨੋਟ:- ੩ ਤੋਂ ੭ ਅੰਕ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ, ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ)।

(੮) **ਲੋਹ**—ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਚਾਰ ਇੰਚ ਚੌੜੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਚੰਦੀ ਗਿਰਦੇ ਚਾਰ ਘੇਰ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਹਨ।

ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਦਿ

(੧) **ਜਾਪੁ ਸ੍ਰੀ ਮੁੱਖ ਵਾਕ ਪਾ: ੧੦**, ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਹਕਾਇਤਾਂ ਸਮੇਤ ਅਤੇ ਮੁਨਾਜਾਤ ਬਾਬਾ ਜੀ ਫਾਰਸੀ;—ਲਿਖਤੀ, ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਲਿਖਤ ਦਾ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ।

(੨) **ਤੁਸ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ**—ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ਜੋ ਭਾਈ

ਨਗਾਇਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਕੌਲ ਤੋਤਾ ਸਪੁਤਰ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਤੋਤਾ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੯੨੨ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਤੇ ੧੯੨੩ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਆਈ ।

(੩) **ਬਿਜ਼ਾ ਬਿਨੋਦ**—ਕ੍ਰਿਤ ਗਵਾਲ ਕਵੀ । ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਿ ਸੰ: ੧੯੨੧ ਸਾਵਨ ਵਦੀ ੨੧ । ਪੱਤਰੇ ੮੪, ਸਾਈਜ਼ ੮॥੫੬॥ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੪ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਲਾਹੀ ਜੱਲਾ ਪੰਡਿਤ ਦਾ ਸਤੋਤ੍ਰ ਤੇ ਹਾਲ ਹੈ ।

(੪) **ਰਾਯਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤੀ ।

(੫) **ਸਾਲਿਹੋਤਰ**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤੀ । ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੇਸਣ ਤੇ ਇਲਾਜ ਸਬੰਧੀ ।

(੬) **ਛਾਰਸੀ-ਪਦ ਪ੍ਰਯਾਏ ਸ੍ਰੀਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬਜੀ**—ਲਿਖਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ । ਪੱਤਰੇ ੨੦੩, ਸਾਈਜ਼ ੧੪੫ਸਵਾ ੧੨ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੰਡਾ ੧੮ ।

(੭) **ਰਤਨ ਹਸ਼ਾਰਾ**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤੀ ।

(੮) **ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ**—(ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ) ਲਿਖਤ, ਮਿਤੀ ਮਘਰ ਸੁਦੀ ੧੦, ਸੰਮਤ ੧੯੮੧, ਪੱਤਰੇ ੨੧੨, ਸਾਈਜ਼ ੧੨੫੮ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਫੰਡਾ ੧੭ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਭੀ ਹਨ ।

(੯) **ਆਈਨਿ ਅਕਬਰੀ**—ਛਾਰਸੀ; ਤਿੰਨੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਕੌਲ ਤੋਤਾ ਪੁੱਤਰ ਪੰਡਿਤ ਹਰਿਦਾਸ ਤੋਤਾ; ਪੂਰਨ ਹੋਈ ੧੯੦੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ । ੧੯੨੭ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਨਗਾਇਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿੱਚ ਆਈ । ਸੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

(੧੦) **ਮੁਨਾਜਾਤ, ਮਦਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਾਰੀਖ ਬਾਗੜੀਆ ਵਰੈਰਾ—ਛਾਰਸੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ** ।

(੧੧) **ਜਪੁ ਜੀ ਸਟੀਕ**—ਉਰਦੂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ।

ਚਿਤ੍ਰ:-

(੧੨) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ।

(੧੩) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ।

(੧੪) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ।

(੧੫) ਭਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ }
(੧੬) ਭਾਈ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ }   ਰਈਸ ਬਾਟ

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ
ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ।

* * * *

੧੩. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ

(੧) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸੀਖਦਾਰ—** ਫਲ ਦੇ ਛੁੱਟ ਸਾਡੇ ਛੇ ਇੰਚ ਲੰਮਾ, ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਸਵਾ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਤੇ ਮੁੱਠ ਧਾਰੀਦਾਰ ਗੰਗਾ-ਜਮੁਨੀ (ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਕੰਮ) ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਉਤੇ ਮੁਟਾਬੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਿਟਿਆਂ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਰੇਖਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਉਹ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਟੋਰਨ ਸਮੇਂ ਬਖਸ਼ੀ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ।

(੨) **ਜਨਮ ਸਾਖੀ**—ਪੈੜੇ ਮੇਥੇ ਵਾਲੀ, ੧੯੭੫ ਬਿ: ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਮੁਹਿਰ ਸਿੰਘ 'ਬੱਲ', (ਬੁਤਾਲਾ ਸਠਿਆਲਾ ਮੁਢ) ਸੁਤੇਵਾਲ ਵਾਸੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ। ਪੱਤਰੇ ਪਪੜ, ਮਾਪ ਸਾਡੇ ਪੱਧੇ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਇਕ ਸਫੇ ਦੀਆਂ ਦੋ।

(੩) ਪਟੇ—੧੯ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੱਕ:-

(੧) ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਸੰਨ ੧੯੮੮
ਹਿਜਰੀ

(੩) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਮਾਡੀ ਕਮੀਣਾਂ ਬਾਰੇ।

(੩) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸੰਮਤ ੧੮੬੪ ਬਿ: ਦਾ

(8) " " " १८७३ "

(੩੬)

(੫) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ	ਸੰਮਤ ੧੯੭੯ ਬਿ: ਦਾ
(੬)	” ੧੯੮੯ ”
(੭) ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ	” ੧੯੭੫ ”
(੮)	” ੧੯੮੨ ”
(੯)	” ੧੯੮੪ ”
(੧੦)	” ੧੯੮੫ ”
(੧੧)	” ੧੯੮੫ ”
(੧੨)	” ੧੯੮੭ ”
(੧੩)	” ੧੯੦੧ ”
(੧੪) ਕਚਹਿਰੀ ਪਟਿਆਲਾ	” ੧੯੮੯ ”
(੧੫)	” ੧੯੮੯ ”
(੧੬)	” ੧੯੦੮ ”
(੧੭)	” ੧੯੬੮ ”
(੧੮)	ਮੁਆਫੀ ਜ਼ਮੀਨ

* * * *

੧੪. ਗੁ: ਖਟਕੜ ਸਾਹਿਬ—ਨਰਵਾਣਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ

(੧) ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ—(ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ)
ਲਿਖਤਿ ੧੯੮੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ; ਪੱਤਰੇ ੪੨੦, ਸਾਈਜ਼ ੧੩੫੧੦
ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੭।

* * * *

੧੫. ਗੁ: ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਖੀ—

ਇਹ ਵਾਰਤਾ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੰਜ਼ਦ ਭਾਈ ਫਤਹ ਚੰਦ
ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ
ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖ ਇਉਂ ਹੈ:—

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

੧੭ ਅੰਕਾਰ

ਜੀ ਸਹਾਇ

੧੭ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਸ
ਹਾਇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ
ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ
ਬੁਬਾ ਬਕਾਲਾ

ਮ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸ਼ਹਬ ਨੂੰ ਭਾਗ ਰਾਮ ਝਿਉਂਰ ਬੇਨਤੀ
ਕਰਤ ਭਇ ਜੀ ਲਾਹਲ ਗਾਂਵ ਵਿਚ ਬਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਨਹੀਂ
ਸਚੇ ਸਹਬ ਸਹਾਬਾਦ ਤੇ ਉਠ ਕੇ ਲਾਹਲ ਗਾਂਵ ਦੇ
ਪਹਾੜ ਓਰ ਕਰੀਬਨ ਸਤ ਅਠ ਸੈ ਤੌਰ ਬੋਹੜ ਦੇ
ਤਾਲੇ ਆਣ ਬਰਾਜਤ ਭਏ ਯੀਹਾ ਟੋਬੜ ਮੇ ਚਟਨ
ਧੋਬਤ ਭਏ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਇਥੇ ਜੋ ਕੋਈ ਟੋਰੀ ਸ੍ਰ-
-ਧਾ ਸਹਿਤ ਅਸਨਾਨ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਦੇ ਸਭੇ ਖੰਡਿਏਗੇ
ਇਥੇ ਥੜਾ ਬਣਾਓ ਲੰਗਰ ਚਲਾਓ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਜੋ ਇਥੇ
ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਅਸਨਾਨ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਭ ਤੰਟਥਾਂ
ਕਾ ਫਲ ਪਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ਸੰਗਤ ਬੇਨਤੀ ਕਰਤ ਭਈ ਜੀ
ਇਥੇ ਅਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਅਬਾਦੀ ਹੋਵੇ ਜੀ ਹੁਕਮ ਹੋਇ
ਆ ਇਥੇ ਟੋਣਕ ਬਹੁਤ ਹੋਵੇਗੀ ਇਥੇ ਰੁਗ਼ਸਖ ਹੋਸੀ
ਗਾਜਧਾਨ ਸੇਵਾ ਕਰਸੀ ਗੁਰਧਾਮ ਉਗਾ ਹੋਸੀ ਸਭ ਜਾ
ਹਾਨ ਜੋ ਕੋਈ ਸੇਵ ਕਮਾਵੇ ਮਨ ਤਾਂਛਤ ਫ਼...ਪਾਵੇ ਕਟਮਾ ਦੇ-
-ਵੀ ਖਤਰਾਣੀ ਚਰਨੀ ਡਿਗੀ ਜੀ ਅਠਰਾਹੇ ਨਾਲ ਬਾਲ ਸਾਂਤ ਹੋ
ਜਾਂਦੇ ਹੈ ਜੀ ਹੁਕਮ ਹੋਆ ਇਥੇ ਅਸਨਾਨ ਕਰ ਸੋ ਦੂਰ ਹੋਸੀ
ਕੋਈ ਰੋਗ ਨਾ ਟੈਹਸੀ ਇਥੇ ਦਿਨ ਥੋੜਸ ਮਾਘ ਸੁਕਲ ਪੰਚਮੀ
ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਅਠਾਈਸ ਸਭ ਸੰਗਤ ਕੋ ਖੁਸੀ ਕਰਤ ਭਏ
ਜੋ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਦਰਸਨ ਪਾਵੇਗਾ ਸੋ ਮੇਰੇ ਦਰਸਨ ਪਾਵੇਗਾ
ਗੁਰਧਾਮ ਕੋ ਜਾਵੇਗਾ ਸਭ ਸੁਖ ਪਾਵੇਗਾ ਜਮ ਧਾਮ
ਨਾ ਜਾਵੇਗਾ ਸਮਪੰਤ

* * * *

੧੬. ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ

(੧) **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਮੁੱਠ ਬੋਬੀ (ਯਾ ਚਾਂਦੀ) ਦਾ, ਕਾਰ ਤਿਲਾਈ; ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਮੀ, ਫਲ ਦੋ ਛੁੱਟ ਦਸ ਇੰਚ ਲੰਮਾ; ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ $\frac{9}{10}$ ਇੰਚ ਚੌੜਾ। ਫਲ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪੁਰ ਇੱਕ ਛੁੱਟ ਦਸ ਇੰਚ ਤੱਕ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਗੋਲ ਕਿੰਗਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਤੇ ਧਾਰ ਵਲ ਢਾਈ ਇੰਚ ਤੱਕ। ਮੁੱਠ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਫਲ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬੰਨੇ-

“੧੬

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ
ਮਾਲੇਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸਾ ਰਾਇਕੋਟ”
ਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ—“ਸੰਮਤ ੧੯੬੨” ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

(੨) **ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅੰਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਨਾਮ ਚਿੱਠੀ ਦੀਨਕਲ**—ਜੋ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਰਾਈਸ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਬਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ; ਦਿੱਲੀ ਯਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਸਖਤਾਂ ਦੀ ਬਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਤਾਰੀਖ “ਦ ਜੀਕੱਦਾ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਹਿਜਰੀ* ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ਬੱਲੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:—“ਨਕਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਸਲ ਹੈ, ਬੰਦਾ ਸਰਫਰਾਜ ਅੱਲੀ ਖਾਨ ਅਹਿਲਿਕਾਰ ਖਾਸ”।

(੩) **ਉੱਤੇ ਦੱਸੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ**—ਇਹ ਰੋਨੋਂ ਚਿਠੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫਰੇਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

* * * *

*ਯਾਦ ਰਹੇ, ਅੰਰੰਗਜ਼ੇਬ ੨੮ ਜੀਕੱਦਾ ੧੯੧੮ ਹਿਜਰੀ ਨੂੰ ਯਾਨੀ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਵਰ੍਷ ਪਹਿਲੋਂ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ; ਅਰੁ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਉਸ ਤੋਂ ਭੀ ਇੱਕ ਵਰ੍ਗ ਪਹਿਲਾਂ (੧੯੧੭ ਹਿਜਰੀ ਵਿੱਚ) ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। (ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ)

੧੨. ਮਹਿਕਮਾ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਪਟਿਆਲਾ

੧. ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫਰਮਾਨ

ਰਾਜਾ ਅੱਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਮਿਤੀ ਰਮਜ਼ਾਨ ੨੧, ਸੰਨ ੧੯੨੭ ਹਿ: (੧੯੨੮ ਈ:) ਦਾ;

ਕਿ ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਨੈਲੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫਸਾਦ ਕਰਕੇ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰੋ !

੨. ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਰਾਜਾ

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ, ਮਿਤੀ ਰੱਜਬ ੧੧ ਸੰਨ ੧੯੯੨ (੧੯੯੦ ਈ:);—ਕਿ ਤਿਹਾੜੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੈਸੇ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗਾ; ਇਕ ਤਪਾ ਹੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫਸਾਦ ਕਰ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕੋ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿਉ ! ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

੩. ਜ: ਪੈਰੋਂ ਤੇ ਮ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਲ-ਨਾਮਾ—

ਮਿਤੀ ੨੧ ਰਮਜ਼ਾਨ ੧੩੧੬ ਹਿਜਰੀ-ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਇਕਰਾਰ; ਸਮੇਤ ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ; ਅਤੇ ਇਕ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਫੌਜ ਦੇ ਖਰਚ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਾ ਛੇਡਨ ਦੀ ਗੱਲ।

੪. ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਵੱਲੋਂ ਅਬਦੋਸਮੱਦ ਖਾਂ

ਨੂੰ ੧੯੦੬ ਈ: ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ; ਕਿ ਇਲਾਕਾ ਹਾਂਸੀ ਉਤੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰ ਰਖਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ।

੫. ਮਿਸਟਰ ਸੈਟਨ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਵਲੋਂ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਮਿਤੀ ੨੧ ਨਵੰਬਰ ੧੯੦੮ ਈ: ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਕਿ ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ; ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੇ

ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਨਾ ਕਰਨ ।

੬. ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹ ਦੁਜੇ ਵਲੋਂ ਫਰਮਾਨ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ; ਮਿਤੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ੀਕੋਦਾ ਸਨ ਜਲ੍ਹਸ ? (੧੮੧੦ ਈ:) ਪਰ । ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ 'ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਰਾਜਗਾਨ ਮਹਿੰਦਰ ਬਹਾਦੁਰ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਆਉਂਦੀ ਸੰਤਾਨ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗੀ ।

੭. ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਮੈਟਕਾਫ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਮ, ੨੪ ਜੂਨ ੧੮੧੩ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਕਿ ਮੁਗਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਖਿਤਾਬ 'ਮਹਾਰਾਜਾਧਿਰਾਜ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਮਹਾਰਾਜਾਇ-ਰਾਜਗਾਨ ਮਹਿੰਦਰ ਬਹਾਦੁਰ' ਆਪ ਨੂੰ ਭੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

੮. ਲਾਰਡ ਐਕਲੈਂਡ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ 'ਰਵਰਨਰ ਜਨਰਲ' ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਪੂਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ੭ ਮਾਰਚ ੧੮੩੬ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ।

੯. ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਵਲੋਂ ੨੨ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੧ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਨਦ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਾਰੀ ।

੧੦. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ "ਸੰਮਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ੪੧੬ ਸਾਵਣ ੨ ਸੰਮਤ ੧੮੪੨" ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਕਿ-ਆਪ ਨੇ ਚੇਤਰ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟੇ ੧੨ ਸੰਮਤ ੪੨ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਵਨ ਪਰ ਨਗਦੀ ਤਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਦਸਤੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਥੀ ਭੇਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਭੇਜਿਆ ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਲੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ।

(੪੧)

੧੧. ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ 'ਮੇਜਰ ਜਟਨਲ' ਦਾ ਅੌਨਰੇਗੀ ਰੈਂਕ ਮਿਲਣ ਬਾਰੇ ੧੦ ਜੂਨ ੧੯੧੮ ਦਾ ਆਰਡਰ ।

੧੨. ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਰਜ ਪੰਜਮ ਦੀ Silver Wedding (ਸਿਲਵਰ ਵੈਡਿੰਗ) ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਂਡ ਤੁਹਾਫੇ ਵਜੋਂ ਪੁੱਜਣ ਪੁਰ, ੮ ਜੁਲਾਈ ੧੯੧੮ ਈ; ਦੀ ਧੰਨਵਾਦ ਤੇ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ।

੧੩. ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਪਰਯਾਨ ਵਲੋਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਹਰਣ ਵਾਸਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਤੇ 'ਜੀਉ ਆਇਆਂ' ਆਖਣ ਸੰਬੰਧੀ, ੧ ਅਗਸਤ ੧੯੧੮ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ।

੧੪.-੧੫. ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਟਲੀ ਵਲੋਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ੨ ਅਗਸਤ ੧੯੧੮ ਤੇ ੧੬ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੦ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ।

੧੬. ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ, ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਰਡਿਫ ਦਾ 'ਆਨਰੇਗੀ ਫਰੀਮੈਨ' ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ੨੪ ਜੁਲਾਈ ੧੯੧੮ ਦਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ।

* * * *

੧੮. ਕਪੂਰਬਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤੈਸ਼ਾਖਾਨਾ

੧. **ਤੇਗਾ ਨਵਾਬ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ—** ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਦੋ ਛੁੱਟ ਸਵਾ ਅੱਠ ਇੰਚ ਲੰਮਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਦੋ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ । ਮੁੱਠ ਸਰਬਲੋਹ ਦੀ ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਮੀ ।

੨. **ਤਲਵਾਰ ਗੋਲੀਆ—** ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਦੋ ਛੁੱਟ ਪੈਣੇ ੧੦ ਇੰਚ ਲੰਮਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਸਵਾ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ । ਮੁੱਠ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸਾਡੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਮੀ ਤੜੀਦਾਰ ਜਿਸ ਪੁਰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਪਕੜ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਚਮੜਾ ਚਤ੍ਰਿਆ ਹੈ; ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਉਤੇ ਮੁੱਠ ਲਾਗੇ ਦੋ ਬੜੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੁਹਰਾਂ ਹੇਠ

(੪੨)

ਉਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਰਸੀ ਇਬਾਰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਹੈ:—ਪਹਿਲੀ—

(ਬਰ ਹਰ ਨਾਦਰ ਕਾਦਰਮ । ਦਰ ਮੁਲਕਿ ਈਰਾਂ ਨਾਦਰਮ ।)
ਦੂਜੀ—

(ਅੱਲਾਹ, ਅਮਲ ਈਰਾਨੀ ੧੧੨੨)

ਇਹ ਤਲਵਾਰ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ਕਾਬੁਲ ਮੁੜਨ ਸਮੇਂ,
ਉਸ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਪੁਰ ਛਾਪੇ ਮਾਰ ਕੇ ਖੋਹੇ ਗਏ ਸਾਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ।

ਸ਼ਾਮਸ਼ੇਰ ਦੇ ਫਲੀ—ਇਸ ਜੋੜੀ ਸ਼ਾਮਸ਼ੇਰ ਦੇ ਫਲ ਦੀ
ਲੰਬਾਈ ਦੋ ਛੁੱਟ ਪੈਣੇ ਛੇ ਇੰਚ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ਵਿਚਕਾਰੋਂ $9\frac{3}{4}$
ਇੰਚ ਹੈ । ਮੁੱਠ ਲੋਹੇ ਦੀ, ਤਿਲਾਈ ਕਾਰ, ਤੜੀਦਾਰ, ੭ ਇੰਚ
ਲੰਮੀ । ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪੁੰਡੀ ਛੇੜਨ ਨਾਲ, ਮੁੱਠ
ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫਲ ਦੀ ਨੋਕ ਤੱਕ ਦੋਛਾੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਤੇ ਅੱਧੀ ਮੁੱਠ
ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੁੱਠ ਤਾਂ, ਦੋਵੇਂ
ਅੱਧੀ ਸੁੜਨ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ; ਪਰ ਤੜੀਆਂ ਦੋ ਹੀ ਹਨ ।
ਇਹ ਤਲਵਾਰ ਉਸ ਮੌਕੇ ਦੁੱਰਾਨੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ
ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੁਜ਼ਰਾਂਵਾਲੇ ਲਾਗੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬੰਦੀਵਾਨ ਹਿੰਦੀ
ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਛੁਡਾਈਆਂ ਸਨ ।

ਇਕਬਾਲ ਨਾਮਾਇ ਆਲਮਗੀਰੀ—ਬਖਤਾਵਰ
ਖਾਨ ਕ੍ਰਿਤ । ਛਾਰਸੀ ਲਿਖਤੀ; ਪੱਤਰੇ ੫੨੧, ਮਾਪ ਸਾਡੇ ਛੇ

(੪੩)

ਇੰਚ ਲੰਬਾਈ ਤੇ ਸਾਫੇ ਤਿੰਨ ਚੌੜਾਈ, ਸਤਰਾਂ ਹਰ ਸਫੇ ਤੇ ੧੩ । ਲਿਖਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ । ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੋਲ ਮੁਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ:-

ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਇ, ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਪੂਰਥਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆਈ । ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਹ ਮੁਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ।

੫. **ਅਸੂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਕਲਾਨਿਧਿ ਗ੍ਰੰਥ—**ਕ੍ਰਿਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਸ੍ਰੀ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਭੂਪਾਲ । ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤੀ । ਕੁੱਲ ਪੱਤਰੇ ੧੮੫, ੧੧ $\frac{2}{9}$ ਇੰਚ ਲੰਮੇ ਤੇ ਸਵਾ ੧੦ ਇੰਚ ਚੌੜੇ, ਸਤਰਾਂ ੨੨ । ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ । ਪੱਤ੍ਰਾਂ ੧੯, ੨੯ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੇ ੨੨ ਤੋਂ ਬਾਂਦ ਤਿੰਨ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਖੁਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੁਢਲੇ ਕੁਝ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ ਸੋਗੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ।

੬. **ਆਈਨਿ ਅਕਬਰੀ—**ਕ੍ਰਿਤ ਅਬੁਲਫ਼ਜ਼ਲ । ਕੁੱਲ ਪੱਤਰੇ ੩੧੧, ਲੰਬਾਈ ਸਵਾ ਇੱਕੀ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ੧੨ ਇੰਚ, ਹਰ ਸਫੇ ਤੇ ੩੧ ਸਤਰਾਂ । ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ । ਮੁੱਢਲੇ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹਾਸ਼ਮੀ ਅੰਦਰ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

੭-੧੨ ਹੋਰ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ—

ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ (ਤੁਰਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ), ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮੀ ਦੀ ਮਸਨਵੀ (ਫਾਰਸੀ), ਮਹਾਂਭਾਰਤ (ਫਾਰਸੀ), ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ-ਫਰਦੋਸੀ (ਫਾਰਸੀ), ਅੱਠ ਫਾਰਸੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਤੇ

(੪੪)

ਅਮੀਰ ਖੁਸ਼ਰੇ ਦਾ ਇਕ ਛਾਰਸੀ ਕਾਵਯ ।

੧. ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ੨੫ ਰੰਗੀਨ ਤਸਵੀਰਾਂ ਭੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਾਸਤੇ ਆਈਆਂ ਸਨ ।

ਕਪੂਰਥਲਾ ਸਟੇਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਰਾਨੇ:-
 ਅਕਬਰ ਨਾਮਾ—ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ (ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੰਬਰ ੬-੯)
 ਤਾਰੀਖਿਜ਼ਹਾਂਕੁਸ਼ਾਇਨਾਦਰੀ—ਮਿਰਜ਼ਾਮੁਹੰਮਦ ਮਹਿਦੀ (੧੩-੧੪)
 ਤਵਾਰੀਖਿ ਕਸ਼ਮੀਰ—ਨਾਰਾਇਣ ਕੌਲ 'ਆਜ਼ਿਜ਼' (੧੬-੧੯)
 ਤਵਾਰੀਖਿ ਕਸ਼ਮੀਰ—ਕਰਨਲ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (੨੦)
 ਮਆਸਿਰਿ ਆਲਿਮਗੀਰੀ—ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਕੀ ਮੁਸਤਇੱਦ ਖਾਨ (੨੧)
 ਵਾਕਿਆਤਿ ਆਲਮਗੀਰੀ—ਆਕਿਲ ਖਾਨ 'ਰਜੀ' (੩੩)
 ਤਾਰੀਖਿ ਫਰਹਤੁਲ ਨਾਜ਼ਰੀਨ—ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ (੩੫)
 ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮਾ—ਮੁਹੰਮਦ ਨਕੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰੀ (੩੯)
 ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਮਾ—ਗਣੇਸ਼ੀ ਲਾਲ ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ (੪੩)
 ਇਨਸ਼ਾਇ ਇਨਾਇਤੁਲਾ—ਸ਼ੇਖ ਇਨਾਇਤੁਲਾ ਕੰਬੇ (੨੦੭)
 ਇਨਸ਼ਾਇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਲਹਿ (੨੦੯)

ਨੋਟ:- ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੇ ਅਪਣੇ ਮਹਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਹਨ; ਤੇ ਕੁਝ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਆਰਕਿਆਲੋਜੀ ਨਵੀਂ ਵਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ।

੧੯. ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

੧. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰ੍ਗਿਬ ਸਾਹਿਬ,** ਛਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਮੁੰਕਮਲ; ਲਿਖਤ ੧੫੦ ਸਾਲ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਪੁਰਾਣੀ । ਜਾਲੰਧਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਨ-ਪੜ੍ਹ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਛੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

੨. **ਗੋਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕੀ—** ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ; ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਸੰਤਾਨ

ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਹਰਿਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਲਾ ੨ ਅਤੇ ਮਹਲਾ ੮ ਲਿਖ ਕੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਹਰਿਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਗਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ 'ਗੁਰੂ' ਦਰਸਾਉਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਰਚ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

੩. **ਤਜ਼ਕਰਾਤੁ-ਸਲਾਤੀਨ ਚੌਗੱਤਾ**—ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਦੀ ਕਾਮਵਰ ਖਾਨ। ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤੀ। ਪੁਸਤਕ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ ਅੱਵਲ ੧੧੩੬ ਹਿ: (ਅੱਧ ਫਰਵਰੀ ੧੧੨੩) ਨੂੰ। ਇਸ ਤਜ਼ਕਰੇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ (ਰੰਗੀਲ) ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ; ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਲ ਅਖੀਂ ਫਿੱਠੇ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਤੇ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਲਈ ਇਹ ਤਜ਼ਕਰਾ ਬਹੁ-ਮੁੱਲਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤ੍ਰ ਸੰਖੇਪ ਹੀ ਹੈ; ਪਰੈ ਹੈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ।

੪. **ਤਾਰੀਖਿ ਹਿੰਦ ਦਰ ਬਿਆਨ ਅਹਿਵਾਲਿ-ਮੁਲਕੁ-ਹਿੰਦ ਵੇ ਮਲੂਕਿ ਅਂ**—ਕ੍ਰਿਤ ਸੱਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ। ਫਾਰਸੀ। ਨਕਲ ਸਮਾਪਤ ੧੨੮੩ ਹਿਜਰੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਠਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਕਿਆਤ ਦਰਜ ਹਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਨੁਈਆਂ, ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਆਦਿ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੌਹਣੇ ਹਾਲਾਤ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੇਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਵਲ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਹਨ।

੫. **ਇੱਬਰਤ ਨਾਮਾ**—ਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਰ ਦੀਨ ਅਲਾਹਾਬਾਦੀ। ਫਾਰਸੀ

(੪੬)

ਲਿਖਤ ਅੰਤ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਅੱਲਮ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਯਾਨੀ ਸੰਨ ੧੭੮੧-੮੨ ਈਸਵੀ (੧੮੦੬ ਵਿੱਚ) ਤਕ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਮੁਗਲ-ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਜੋ ਅਠਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿਖ ਮਿਸਲ-ਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮੁਗਲ-ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ, ਮਰਾਠਿਆਂ, ਜਾਟਾਂ, ਰੁਹੇਲਿਆਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਘੋਲਾਂ, ਗਠ-ਜੋੜਾਂ ਤੇ ਮੱਲਾਂ-ਮਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਸਾਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ।

੬. **ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ-ਲਿਖਤ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ, ਲਾਹੌਰੀ ।** ਛਾਰਸੀ; ਲਿਖਤ ੧੭੮੪ ਈਸਵੀ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਬਣਾ ਲੈਣ (ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ) ਤਕ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਹਨ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਾਲਾ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਕੇਮ ਸੂਰਜ ਮਲੇਰ ਨਿਵਾਸੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਮਸਾਲਾ ਭੀ ਦਰਜ ਹੈ । ਇਸ ਅਠਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਚੋਖੇ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ । ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਪੁਸਤਕ ਮੇਜਰ ਜੇਮਜ਼ ਬਰਾਉਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ; ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਬਰਾਉਨ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪਹਿਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਔਰਿਜਨ ਅੰਡ ਪ੍ਰਾਗਰੈੱਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ (History of the Origin and progress of the sikhs) ਸੰਨ ੧੭੮੨ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ।

੭. **ਹਕੀਕਤਿ ਬਿਨੋ-ਉ-ਉਰੂਜ਼ਿ ਫਿਰਕਾ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ**

ਛਾਰਸੀ; ਲਿਖਤ ਅਠਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ । ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅੰਤ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਠਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤੈਮੂਰ, ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਛਡਾਉਣ ਦੇ ਵਾਕੇਂ ਤਕ ਦੇ ਹਾਲ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਾਲਾਤ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਚੋਖੇ ਸਹਾਈ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ।

੮. History of the Origin and progress of the sikhs by James Browne, London, 1788.

(੪੭)

ਇਹ ਸਿਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ; ਜੋ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਸੂਰਜ ਦੀ ਥੋੜੀ ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕ ਰਿਸਾਲਾ-ਇਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਗਈ; ਅਤੇ ਸੰਨ ੧੯੮੮ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਫਲੀ ।

੯. Book of Governer General's Persian Correspondance.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਥ-ਲਿਖਤ । ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਿੱਤੁਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ੨੩ ਲਿਖਤੀ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ । ਇਹ ਕਲਕਤੇ ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ; ਜੋ ਲੰਡਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੭੮੪-੮੧ ਈ: ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਆਗਰਾ ਵਾਲੇ ਅਵਧ ਵਿਚ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਇਕ ਕਰਨਲ ਸਟੂਅਰਟ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ: ਜੋ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ੭ ਮਾਰਚ ੧੭੮੧ ਦੀ ਸਰਦਾਰ ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬਾਨੇਸਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਚਿੱਠੀ, ਅਤੇ ਸ: ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਨਾਮ ੧੪ ਮਈ ੧੭੮੧ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ।

੧੦. ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕੈਲਨਾਮਾ—ਜੋ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਡੇਰਾ-ਲਾਮ ਇੱਛਦਾ ਵਿੱਚ ੧੨ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੯੦੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ । ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਅਤੇ ਰਾਜ-ਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ 'ਵਜੀਰ' ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਪਹਿਲੇ ਨੌਰਾਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ (ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ) ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਲ ਕੁਚ ਕਰਨਗੀਆਂ ।

੧੧. ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਨੇ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਕਸ਼ਾ—

ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੯੪੫-੪੬ ਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ, ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਖਣ ਵੱਲ ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਿਖਾਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ੧੯੪੫ ਦੇ ਦਸੰਬਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਲਾਕੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਛੇਡਖਾਨੀ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਪਹਿਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੰਤੀ; ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ ।

੧੨. ਤਵਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ—ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੱਈ-ਉ-ਦੀਨ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ', ਅੱਲਵੀ ਕਾਦਰੀ । ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ (੨੭ ਜੂਨ ੧੯੩੯ ਈ:) ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ । ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਲੁਧਿਆਨੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ, ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਨੈਕਰ ਸੀ । ਹਾਲਾਤ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ; ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਬੜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ।

੧੩. ਇੱਬਰਤ-ਨਾਮਾ—ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਫ਼ਤੀ ਅੱਲੀ-ਉ-ਦੀਨ । ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤੀ । ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ ਭਾਦੇ: ੧੯੧੧ ਬਿ: (੧੯੪੪ ਈ:) । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ । ਵਿਸਥਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਤੇ ਇਕ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨੁਸਖਾ 'ਇੰਡੀਆ ਐਂਡਸ ਲੰਡਨ' ਵਿੱਚ ਹੈ ।

੧੪. ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ—ਜੇ ਕਿਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖਪੁਰੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਜੋਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜੀਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਗੁੜੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਬਦਸਲੂਕੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ।

੧੫. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ—

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਉਣ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ, ਸਿੰਘ ਸਜਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉੱਤੇ ਪੱਕੇ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਐਮਾਂ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਨਿਵਾਸੀ ਸਰਦਾਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ), ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਇਕ ਚਿੱਠੀ ੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੮੫ ਤੇ ਦੂਜੀ ਦ ਮਾਰਚ ੧੮੮੬ ਦੀ ਹੈ ।

੨੦. ਰੀਕਾਰਡ-ਆਫਿਸ ਪੂਰਬੀ-ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਿਮਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ—

੧. **ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ**—ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਦਸਖਤ ਹਨ, ਸਤਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ । (੧-੫੪੬੯)
੨. **ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ**—ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਟਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਕਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । (੫-੪੪੫੭)
੩. **ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ**—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਨਾਮ ਦੇਵ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਮੇਤ । (੬-੪੪੬੭)
੪. **ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ**—(੭-੪੪੬੦)
੫. **ਗੀਤਾ ਸਾਰ**—ਮੂਲ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ । ਸੰਮਤ ੧੮੭੫ ਬਿ: ਮੁਤਾਬਿਕ ੧੮੧੮ ਈ: ਦੀ ਲਿਖਤ । (੮-੪੪੫੦)
੬. **ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਗੁਟਕਾ**—ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ ਹਾਲਾਤ । ੧੮੯੦ ਬਿ: ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ । (੧੧-੪੪੫੮)
੭. **ਮੱਕੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ**—ਮੱਕੇ ਵਿੱਚ ਪੀਰ ਬਹਾਉਦੀਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ । (੧੩-੪੪੫੮)

ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ-

੮. ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ (ਲਾਹੌਰ) ਦੇ ਰੀਕਾਰਡਸ—
(ਦਫਤ੍ਰ ੩, ਮਿਤੀ ੧੮੦੫ ਬਿ:) ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ। (੧੫—)
ਫੋਟੋ-ਤਸਵੀਰਾਂ:-

੯. ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਮੌਹਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ
ਉੱਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ। (੧੬—)

੧੦. ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਮੌਹਰਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨ;
ਫਰੀਮ ਵਿਚ। (੧੭—)

੧੧. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕਰਨਲ ਵੇਡ
ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਲੁਧਿਆਨਾ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ 'ਸਤਾਰਾ ਬਲੰਦ-
ਇਕਬਾਲ ਪੰਜਾਬ' (Auspicious Star of the Panjab)
ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ। (੧੮—)

੧੨. ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ (੧੯)

੧੩. ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼੍ਰੇ਷਼ਟ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਥੀ-ਸਵਾਰੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। (੨੦)

੧੪. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘੜ-ਸਵਾਰੀ। (੨੧)

੧੫. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ-ਰੰਗੀਨ
ਚਿਤ੍ਰ। (੨੨)

ਅਸਲੀ ਚਿਤ੍ਰ—

੧੬. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਤੇ
ਇਸ ਦੀ ਕੁੰਜੀ। (੨੩-੨੪)

੧੭. ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ-
ਸਿਲਕ ਉਤੇ ਪੈਨਸਲ ਸਕੈਚ। (੨੫)

੧੮. ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ
ਸਿੰਘ। (੨੬)

(੫੧)

੧੯. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ ਪੈਨਸਿਲ-ਚਿੱਤ੍ਰ । (੨੭-੩੩)

੨੦. ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ । (੩੪-੩੫, ੪੬-੫੨)

੨੧. ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੋਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ— ਸੰਨ ੧੮੪੫ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਏ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਖਿਆਲੀ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਰੰਗੀਨ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ । (੫੩-੫੮)

੨੧. ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਲਾਹੌਰ

੧. ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ—

(੬) ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤਾਂ— ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਐਫ ੩੯) ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ (ਐਫ ੪੦) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ (ਐਫ ੪੧) ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ (ਐਫ ੪੩) ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ (ਐਫ ੪੪) ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (ਐਫ ੪੬) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ (ਐਫ ੪੭) ।

(ਅ) ਸਰਦਾਰ ਹਹੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ (ਭੀ ੧੯) ।

੨. ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ (ਜਿੰਦ ਕੋਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ) ਦੀ ਤਸਵੀਰ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਪੁਰ ਹੱਥ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ—

੩. ਚਿੜ੍ਹਕਾਰੀਆਂ (ਅਉਇਲ ਪੇਂਟਿੰਗ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮ: ਸ਼੍ਰੀ ਸਿੰਘ, ਕੌਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ (ਮ: ਸ਼੍ਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਾਲਿਤ-ਪੁੱਤ੍ਰ) ਤੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਾਰਾ ।

੪. ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥਿਆਰ ਆਦਿ:-

(੧) ਕ੍ਰਿਪਾਨੁ ਮੁੱਠਾ ਸਿੱਪ, ਪੇਸ਼ਕਬੜ ਦਾਉ, ਫਲ ਸਿੱਧਾ ਦੁਧਾਰਾ ਸਾਡੇ ਸੱਤ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ।

(੨) ਖੋਦ (ਟੋਪ ਫੋਲਾਈ) ਜਿਸ ਪੁਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਨਮੂਨਾ ਰਾਖਸ਼ਮੁਖ; ਸਿਰ ਤੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਦਾਰ ਦੁਮਾਲੇ ਵਾਂਝ ਉਸਾਰ । ਨਾਲ ਵੇਂ ਫਨੀਅਰ ਨਾਗ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਪੂਛ ਦੇ ਪੇਚ ਪਾ ਕੇ ਉਸਾਰ ਉਤੇ ਫਨ

(੫੨)

ਚੁੱਕੀ ਖੜੇ ਹਨ । ਉਸਾਰ ਦੇ ਅਗਲੇ ਬੰਨੇ ਖੰਡਾ-ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜੜੇ ਹਨ ।

- (੩) **ਢਾਲਾ**—ਉਪਰ ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਰ ਮੁਣ ਮੁਣੇ (ਛੁੱਲੀਆਂ) ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ; ਸੁਨਹਿਰੀ ਚਿੜ੍ਹਕਾਰੀ ਤੇ ਛੁੱਲ ।
- (੪) **ਚੱਕਰ**—ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਪੰਜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਲੱਥ ਗਿਆ ਹੈ ।
- (੫) **ਜੰਜੈਲ**—ਦੂਰ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੋੜੇਦਾਰ ਬੰਦੂਕ; ਅੱਠ ਛੁੱਟ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨ ਇੱਚ ਲੰਮੀ ।
- (੬) **ਸੋਂਬੂਰਾ**—ਲੂਈਸ ਗਨ ਵਰਗਾ ਟੇਕਦਾਰ ਤੋਪੜਾ; ਸਾਡੇ ਚਾਰ ਛੁੱਟ ਲੰਬਾ ।
- (੭) **ਬੰਦੂਕ ਤੋੜੇਦਾਰ** (ਮੈਚਲਾਕ) —ਚਾਰ ਛੁੱਟ ਸਾਡੇ ਗਿਆਰਾਂ ਇੱਚ ਲੰਬੀ; ਜਿਸ ਦੀ ਨਾਲੀ ਪੁਰ ਪੁਰ ਤੱਕ ਪਿਤਲ ਦੇ ਕਈ ਬੰਦ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

* * * *

੨੨. ਸਰਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਸੰਗਰੂਰ

੧. **ਗੁਲਗਲਿ ਪੰਜਾਬ**—ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਤੋਤਾ; ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਦੀ ਲਿਖਤ । ੨੮੬ ਪੱਤਰੇ ੧੩ ਇੱਚ ਲੰਮੇ ੮ ਇੱਚ ਚੌੜੇ; ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫਾ ੧੬ । ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਤੁੰਗਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤਰਜਮਾਂ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਅਰੁ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ:—(੧.) ਗੁਲਗਲਿ ਪੰਜਾਬ, (੨.) ਵਕਾਅਾਇ ਹਾਲਾਤਿ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ-ਯੱਨੀ ਕਾਰਨਾਮਾਇ-ਰਿਹਲ ਸਾਲਾ, (੩.) ਵਕਾਅਾਇ ਹੁਕਮਰਾਨੀ-ਇ-ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵੇਂ ਕੰਠਰ ਨੋ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ । ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਮੇਤੀ ਬਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ।

(੫੩)

੨. **ਛੂਲ ਬੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼—**ਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ੩੪੩ ਪੱਤ੍ਰੇ ੭ ਇੰਚ ਲੰਮੇ ੫ ਇੰਚ ਚੌੜੇ; ਸਤਰਾਂ ੭ ਫੀ ਸਫ਼ਾ।
੩. **ਮਹਿਮਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼—**ਕ੍ਰਿਤ ਬਾਬਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ; ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ਪੱਤ੍ਰੇ ੨੫੩; ਮਾਪ ੮॥੫੬ ਇੰਚ; ਸਤਰਾਂ ੩ੰ ਸਫ਼ਾ ੧੮।
੪. **ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ—**ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ।
੫. **ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਪਾ: ੧—**ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ।
੬. **ਫਲਤੇਂਦੂ ਸ਼ੇਖਰ—**ਕ੍ਰਿਤ ਬੱਲੂ ਮੱਲ ਜੋਤਸ਼ੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ਇਹ ਜੋਤਿਸ਼ ਦਾ ਬੜਾ ਉੱਤਮ ਗੰਥ ਹੈ, ਜੋ ਲੋੜੀਂਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਤੇ ਨਕਸੇ ਵਾਹ ਕੇ ਰੀਝ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
੭. **ਅਸਪ ਨਾਮਾ—**ਇਸ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਛਣ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਦਿਤੇ ਹਨ।
੮. **ਗੁਰਮੁਖੀ ਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ—**ਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ; ਮਿਤੀ ੧੯੩੬ ਅਸੂ ਵਦੀ ੨ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੧੮੭ ਪੱਤ੍ਰੇ, ਸਾਡੇ ੯ ਇੰਚ ਲੰਮੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ੬ ਇੰਚ ਚੌੜੇ ਸਤਰਾਂ ੧੬ ਫੀ ਪੰਨਾ।
੯. **ਚਿਤ੍ਰ ਮ: ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ—**ਸੁਨੈਹਰੀ ਫਰੇਮ ਵਿਚ।
੧੦. **ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ ਰਾਜਗਾਨ ਨਾਭਾ ਤੇ ਜੀਂਦ—**ਤਿੰਨ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸੁਨਹਿਰੀ ਚੌਖਟਿਆਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰਾਂ ਹੈ—

(੧) ਵਿਚਲੀ ਪਲੇਟ ਪਰ—
ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਵਾਲੇ ।

(੫੪)

(੨) ਖੱਬੇ ਹੱਥ-

ਨਾਭਾ ਖਾਨਦਾਨ

ਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ
ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ

(੩) ਸੱਜੇ ਹੱਥ-

ਜੀਂਦ ਖਾਨਦਾਨ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਟਿੱਕਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ
ਰਾਜਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ
ਟਿਕਾ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ

੧੧. **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ**—ਮੁਠ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤੜੀਦਾਰ, ੧੯੦^੪ ਇੰਚ ਲੰਬੀ, ਮੁਠ
ਦੇ ਨਾਲ ਫਲ ਉਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੇਲਦਾਰ ਮੁਹਰ ਵਾਂਗ ਤੇ ਫਿਰ
ਪਿੱਠ ਦੇ ਨੌਲ ਨਾਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ 'ਚਿ ਇਹ ਇਬਾਰਤ
ਲਿਖੀ ਹੈ—

ਇਸ ਤਲਾਰ ਗੁਰੂ ਕੁਨਾਨਕ ਦੇ ਕੁਕੁਕ ਕੇ ਕੁਕੁਕ ਦੇ ਉਲਾਤ ਚੁਹੂ ਨੂੰ ਸੇ ਹੈ ਜੀਵਿਆਰ

(ਈਂ ਤਲਵਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕਮਰ ਕੀ ਹੈ,
ਇਲਾਕਾ ਸੂਰਤ ਬੰਦਰ ਮੇਂ ਸੇ ਹੈ। ਮੁੰਮਦਯਾਰ)

੧੨. **ਪੇਸ਼ਕਬਲੜ**—ਜਿਸ ਦਾ ਦਸਤਾ ਸੰਗਿ ਯਸ਼ਕ ਦਾ ਬੇਲਦਾਰ ਤੇ
ਤੜੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਫਲ ੮^੨/_{੧੦} ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਇਕ ਇੰਚ
ਚੌੜਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਠ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਧੇ ਇੰਚ
ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫੁਲੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ
ਮੁਹਰ ਦਾ ਇਹ ਪਾਠ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਉਕਰਿਆ
ਹੋਇਆ ਹੈ—

سکھ نزد بربر دو عالم فضل پنجی سا جب ت گویند سنگ خود سا جاں تینج ناکوں ہب ت

{ میں کا ج਼ਦ ਬਰ ਹਰਦੇ ਆਲਮ ਝੜਲ ਸੱਚੈ ਸਾਹਿਬਸਤ }
 { ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਸਾਹਿਸਾਹਾਂ ਤੇਰਾ ਨਾਨਕ ਵਾਹਿਬਸਤ । }
 لਿਖਿਆ ਹੈ ।

ਨੋਟ:- ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਭੀ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ; ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੁੱਦੜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਆਲਪੁਰੇ ਵਿਚ ਜੀਂਦਪਤਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗਜਪਤਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ, ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤੇ ਸਨ ।

੧੩. **ਘੜਿਆਲ**-ਜਿਸ ਪੁਰ ਤੇਲ ੧)) ੪।।।, (ਇਕ ਮਣ ਪੌਣੇ ਪੰਜ ਸੇਰ) ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਬਾਰਾਂ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਤੇ ^੨ _{੧੦} ਇੰਚ ਮੌਟਾ ਹੈ । ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੭੫ ਬਿ: ਵਿਚ, ਜੀਂਦ ਲਾਗੇ ਹੋਏ ਜੁੱਧ ਸਮੇਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਗਜਪਤਿ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦਪਤਿ ਨੇ, ਝਾਂਸੀ ਦੇ ਨਵਾਬ ਰਹੀਮ ਖਾਨ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹਿਆ ਸੀ ।

੨੩. ਲਾਲਾ ਸੀਤਾਰਾਮ 'ਕੈਹਲੀ' ਐਮ. ਏ.

ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਰਣਬੀਰ ਕਾਲਜ-ਸੰਗਰੂਰ

੧. **ਕੋਕਬਿ ਇਕਬਾਲਿ ਪੰਜਾਬ** (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਸਤਾਰਾ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਮਗੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ । ਜੇ ਪਾਤ੍ਰ ਦਾ ਚਲਣ ਚੰਗਾ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤਮਗਾ ਰੱਦ ਭੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ।

ਨੋਟ:- ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਰਡ ਐਕਲੈਂਡ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਇਕ ਅਸਲ ਤਮਗਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ-ਭਵਨ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । (ਚੇਖੋ ਮੌਤੀ ਬਾਗ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੰ: ੧੬)

(੫੬)

੨. **ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਤਮਗੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ—**ਲਾਂ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ
 ‘ਕੋਹਲੀ’ ਦੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਤਮਗਾ ੧੮੦੨ ਈ: ਵਿਚ
 ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਤਮਗੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ
 ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਵਾਕਫੀ ਲਈ ਦੇਖੋ ‘ਜਨਰਲ ਔਫ਼ ਇੰਡੀਅਨ
 ਹਿਸਟਰੀ’ ਜ਼ਿਲਦ ੧੪, ਹਿੱਸਾ ੩, ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਸੀਤਾਰਾਮ ਦਾ
 ਲੇਖ “ਦੀ ਆਰਮੀ ਔਫ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ”।

੩. **ਅਰਦਲੀ ਰਜਮੈਂਟ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਫਰਦ—**
 ਇਸ ਪੁਰ ਦੋ ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ?
 (ਫਰਾਂਸੀਸੀ) ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਦਸ਼ਤ ਹਨ। ੧੩ ਭਾਦੋਂ ੧੮੦੦
 ਬਿ: ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਦਰਜ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਹੀਖ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ।

੪. **ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਮਾਬਿਦੀ—**
 ਜੋ ਪਰਗਣਾ ਭੇਰਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ, ਫਸਲ ਹਾੜ੍ਹੀ ਸੰਮਤ ੧੮੮੮
 ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। (ਭੇਰਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਾਹ ਪੁਰ-ਲਹਿੰ ਦੇ ਪੰਜਾਬ-ਵਿਚ ਹੈ।)

੫. **ਖਾਲਸਾ-ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦਾ ਤਮੱਸਕ—**ਜੋ ਕਲਿਆਣ
 ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਪਾਰਾਮ ਤੋਂ ਸ਼ਤਰ ਰੁਪਜੇ ਕਬਜ਼ਾ ਇਕ ਰੁਪਜਾ ਸੰਕੜਾ
 ਮਹੀਨਾ ਵਿਆਜ ਪੁਰ ਲੈ ਕੇ, ਮਿਤੀ ੧੨ ਪੋਹ ਸੰਮਤ ੧੮੯੭
 ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ।

੬. **ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਨੇ—**
 ਜੋ ੧ ਮੱਖਰ ੧੮੮੦ ਤੋਂ ੬ ਪੋਹ ੧੮੯੧ (੧੪ ਨਵੰਬਰ ੧੮੯੩
 ਤੋਂ ੧੯ ਦਸੰਬਰ ੧੮੯੪ ਈ:) ਤੱਕ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ
 ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਫਸਰ ਕੰਪੂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ।
 ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕੁਲ ਪੱਤਰੇ ੪੪ ਹਨ।

੨੪. ਅਸਲਹ ਖਾਨਾ (Magazine) ਸੰਗਰੂਰ

੧. ਤੋਪੜਾ (Antomac)
੨. ਪਸਤੌਲ (In atonee)
੩. ਪਸਤੌਲ (In an axe) ਸਫਾ-ਜੰਗ ਵਿਚ

*

*

*

੨੫. ਰਿਆਸਤ ਨਾਹਣ

੧. **ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ—** ਫਲ ਦੇ ਛੁੱਟ $\frac{4}{10}$ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਪੌਣੇ ਦੇ ਇੰਚ ਚੌੜਾ ਹੈ । ਮੁੱਠ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤੜੀਦਾਰ ਹੈ । ਮੁੱਠ ਦੀ ਉਂਗਲ ਹੇਠ ਇਹ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਹਨ:—

“ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ੩੮”
* * *

੨੬. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਂਗੜ

੧. **ਕਟਾਰ—** ਕਾਰ ਤਿਲਾਈ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲਾ । ਮੁੱਠਾ ਸਾਢੇ ਨੌਂ ਇੰਚ ਲੰਬਾ, ਫਲ ੧੦ ਇੰਚ ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਪੌਣੇ ਦੇ ਇੰਚ ਚੌੜਾ । ਇਹ ਕਟਾਰ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰਧਾਲੂ ਸੂਰਬੀਰ-ਸਿਖ ਰਾਇ ਜੋਧ ਨੂੰ (ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਤਪੇ ਦੇ ਪਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਸੀ) ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ ।

* * *

੨੭. ਕੰਨਿਆਂ-ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ

੧. **ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਦੁਸਰੀ ਜੰਗ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ—** ਸੰਨ ੧੮੭੮-੮ ਈ: ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਉਰਦੂ; ਪੱਤਰੇ ੧੧੫; ਮਾਪ $10 \frac{1}{2} \times 9 \frac{1}{2}$ ਇੰਚ, ੧੫-੧੭ ਸਤਰਾਂ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ।

੨. **ਤਵਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ—** ਕ੍ਰਿਤ ਬੂਟੇਸ਼ਾਹ (ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ) ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਖ ਮਿਸਲਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਖ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਹਾਲ ਹਨ । ਪੰਨੇ ੩੩੧, ਮਾਪ $10 \frac{1}{2} \times 8 \frac{1}{2}$ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੮ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ।

੩.-੪. **ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ੍ਰੈਂਸ** (੧, ੫ ਤੇ ੬ ਵੀਂ) ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ-ਭਾਸ਼ਨ; ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਤੇ ਛਾਪੇ ਹੋਏ ।

੫. **ਮੇਰਾ ਸਫ਼ਰ—** ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੂਰ-ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ

(੫੮)

‘ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ’ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੇ ਦੇਰੇ ਦਾ ਹਾਲ । ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਗੁਰਮੁਖੀ; ੧੮੦ ਪੰਨੇ, ਫੁਲਸਕੇਪ ਸਾਈਜ਼, ਸਤਰਾਂ ਹਰ ਪੰਨੇ ਪਰ ਕਰੀਬਨ ੨੮ ।

੬. **ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਜੀ—ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮੋਢੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ।**

ਨੋਟ:—ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ (ਜੋ ਭਾਈ ਵਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ) ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ । ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਿੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਹੈ ।

* * *

੨੮. ਸ: ਹਰਿਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਭਦੋੜ

੧. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਵਨ ਰੂਪ ਬੀੜ,** ਜੋ ੧੪੩੦ ਪੰਨੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦੇ ਛੋਟੇ ਬਲਾਕ ਬਣਵਾ ਕੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਡਾਫੀ ਸੀ । ਸਾਈਜ਼ ਸਵਾ ਇੰਚ ਤੇ ਪੌਣਾ ਇੰਚ; ਤੇ ਹਰ ਪੰਨੇ ਪਰ ੧੮ ਸਤਰਾਂ ਹਨ ।

੨. **ਸੌ ਸਾਖੀ—**ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੮੨੧ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਖਰੜੇ ਦਾ ਉਰਦੂ ਬੋਲ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਭਦੋੜ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਉਲੱਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਤੇ Sakhee Book ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਡਪਵਾਇਆ ਸੀ । ਕੁਲ ਪੰਨੇ $20+122+18=148$ ਹਨ; ਤੇ ਸਾਈਜ਼ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ੧੩੪ਸਾਫ਼ੇ ਅਠ ਇੰਚ ਹੈ, ਅਰ ਹਰ ਪੰਨੇ ਤੇ ੩੨ ਯਾ ੩੩ ਸਤਰਾਂ ਹਨ ।

੨੯. ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

੧. **ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—**ਇਹ ਉੱਤਮ ਤੇ ਅਹਮ ਬੀੜ ਸੰਮਤ ੧੬੬੭ ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ, ਗੁ: ਡੈਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ । ਇਸ

(੫੯)

ਵਿਚ ਅੱਠਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟ੍ਰੈਸਿੰਗ (ਉਲੀਕ) ਸ: ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਗੁ: ਇੰ:) ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਰਖੇ ।

੨. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਲਿਖੀ

ਪੋਥੀ—ਜਿਸ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਪੱਤ੍ਰੇ ਪਰ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ “ਰਲਿਤੁ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾਂ ॥” ਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਪੋਥੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾ ਐਉਂ ਵਿਤਾ ਹੈ:—

“੧੬

॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸੰਮਤੁ ੧੯੨੮ ਭਾਦੇ ਸੁਦੀ ੧੦

ਪੋਥੀ ਲਿਖੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥”

ਫਿਰ ਤਤਕਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਅਠਵੇਂ ਪੱਤ੍ਰੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ (ਜਿਧਰ ਕਿ ਅੰਕ ਲੱਗੇ ਹਨ) ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ (ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ) ਹੈ—

“੧੬ ਗੁਰਸਤ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ

ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ

ਨਿਰਵੈਰ ਅਕਾਲ

ਮਰਤਿ ਅਜੋਨੀ

ਸੈਭੁ ਗੁਰਪਰਸਾਦਿ”

ਅਗੇ ਨੌਵੇਂ ਪੰਨੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ (ਅੰਕ ਦ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ)।

“੧੬

॥ ਜਪੁ ॥   ॥ ਗੁਰੂ ਸਤਿ ॥”—ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ,

ਬਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਅੰਦਰ, ਜਿਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਪਰ ਕੁਝ ਥਾਂ ਬਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਬੀਰ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਯਾਂ ਤੁਖਣੇ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਐਸੇ ਹਨ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ

ਦਰਜ ਨਹੀਂ । ਜਿਹਾ ਕਿ—

(ੳ) 'ਸੋਦਰੁ ਸੂਬਾ' ਤੇ 'ਸੋ ਪੁਰਖੁ' ਤੋਂ ਬੱਦ—

ਕਬੀਰ ਸਾਈ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ, ਜਿਨਿ ਸੇਵਕੁ ਜਾਇਓ ਪੂਤੁ ।

ਏਕਸ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ, ਹੋਰੁ ਸਗਲੀ ਗਈ ਨਿਪੂਤੁ ॥ ੧ ॥

ਕਬੀਰ ਪਥਰ ਪੂਜੈ ਹਰਿ ਮਿਲੈ; ਮੈ ਪੂਜੋ ਪਹਾੜੁ ।

ਇਸ ਪਥਰ ਤੇ ਚਕੀਆ ਭਲੀ, ਪੀਸਿ ਖਾਵੈ ਸੰਸਾਰੁ ॥ ੨ ॥

(ਅ) 'ਕੀਰਤਿ-ਸੋਹਿਲਾ' ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਰ—

ਕਬੀਰ ਜਾਕੈ ਹਾਥਿ ਨੀਸਾਨ ਹੈ, ਤਾਕਉ ਬਰਜੈ ਕਉਨੁ ?

ਪਦੇ ਖਜਾਨੇ ਖਸਮ ਕੇ ਚੂਕਾ ਆਵਾ ਗਉਨੁ ॥ ੧ ॥

(ੳ) '...ਓਅੰਕਾਰੁ ਬਾਣੀ ਦਖਣੀ' ਦੇ ਅੰਤ ਪਰ—

ਕਬੀਰ ਅਤਿ ਆਤਰੁ ਹੋਇ ਪੂਛਤੀ, ਬਿਰਹ-ਕਾਰਕੁਨ ਤੋਹਿ !

ਕੇਤਕ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ, ਦੇਵਤ ਆਵਤ ਮੋਹਿ ? ੧

ਬਿਰਹ-ਕਾਰਕੁਨ ਏਵ ਕਹੈ: ਸੁਨਹੋ ਮੀਤ ਸੁਜਾਨ !

ਜੀਵਤ ਬਾਕੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਏਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਬਾਨ ॥ ੨ ॥

ਇਸ ਪੇਖੀ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ
ਛੁਟ ਬਿਤੀ (ਗਉੜੀ ਤੇ ਬਿਲਾਵਲ); ਪਤੀ ਵਾਰ ਵੀਚਾਰ (ਬਿਲਾਵਲ
ਮ: ੩); ਪਤੀ ਪਟੀਆਂ (ਮਹਲਾ ੧, ੩) ਤੇ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਭੀ ਲਿਖੀਆਂ
ਹਨ। ਨਉਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦਾ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸ਼ਬਦ—“ਬਸੰਤੁ
ਮ: ੯ ॥ ਮਾਈ ਮੈ ਧਨੁ ਪਾਇਓ ਹਰਿ ਨਾਮੁ”—ਦਿਤਾ ਹੈ; ਉਸ ਵਿਚ
ਭੀ ਛਾਪੇ ਦੇ ਪਾਠ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਫਰਕ ਹਨ।

ਹੋਰ ਵਿਲੱਖਣ ਗੱਲਾਂ ਇਹ ਹਨ:-

(੧) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਪਦ-ਛੇਦ ਹੈ; ਜੋ ਗੁਰ-ਬਾਣੀ
ਪਦ-ਛੇਦ ਕਰਕੇ ਛਾਪਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਜਣਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ
ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਹੈ।

(੨) ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ, 'ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ' (ਪੂਰਨ ਯਾ ਸੰਖੇਪ) ਤੋਂ
ਬੱਦ ਦਿਤੇ ਹਨ; ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਸਹੀ ਮ੍ਰਿਯਾਦਾ ਹੈ।

(੩) “ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਸੋਦਰੁ ਸੂਬਾ” ਵਿਚ ‘ਸੂਬਾ’ ਪਾਠ ਵਧਾਇਆ ਹੈ।

(੪) ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ; ਪੂਰੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਤੋਂ ਬੱਦ—

“ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰੁ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ ਮਹਲਾ ੧

ਟੁਡੇ ਅਸਰਾਜੈ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਵਣੀ”—ਦਿਤਾ ਹੈ। ਛਾਪੇ

(੬੧)

ਵਾਲੀਆਂ ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਇਸ ਵਿਚਿ ਨਹੀਂ ।

(੫) “ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਓਅੰਕਾਰੁ ਬਾਣੀ ਦਖਣੀ ॥ ਮਹਲਾ ੧ ॥”

ਸਿਰਲੇਖ ਦਰਸਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । “ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰੁ” ਵਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਈ ।

(੬) “ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਿਆ ਕੀ ॥ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡਿ ਤਥਾ ਸਤੈ ਢੂਮਿ ਆਖੀ ॥” ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ—“ਮਹਲਿਆ ਕੀ”—ਪਾਠ, ਛਾਪੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ।

(੭) ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਗੁ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਲਾਏ ਹਨ, ਪਰ ਪੱਤ੍ਰੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪੱਤ੍ਰਾ ਗਿਣਿਆਂ ਹੈ, ਦੋ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਨੇ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੱਤ੍ਰਾ ਗਿਣਨ ਦੀ ਉਲਟੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।

(੮) ਮਾਰੂ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ‘ਡਖਣੇ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਡਾਖਣੇ’ ਹੈ ।

(੯) ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ‘ਸੰਮਤ ੧੭੩੩’ ਬਿ: ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

੩. **ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ** ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਫੋਟੋ* ।

੪. **ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਲਿਖੇ ਪੱਤਿਸ਼ਾਹਾਂ—** ੬੧੫ (ਚੋਵੇਂ ਪਾਸੇ), ੧੪੪/੨, ੧੪੬/੨, ੧੪੮/੨, ੧੫੫/੨ ਤੇ ੧੫੬/੨ ਦੇ ਫੋਟੋ, ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਚੋਂ ਲਈ ਗਏ ਹਨ । ਇਹ ਬੀੜ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸ: ਗੁਆਬ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਨਕੋਦਰ ਰੋਡ ਜਾਲੰਧਰ ਪਾਸ ਹੈ ।

੫. **ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ** ਸੰਮਤ ੧੭੫੬, ੧੭੫੭, ੧੭੫੮, ਤੇ ੧੭੬੨ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਫੋਟੋ ।*

੬. **ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਵਲੋਂ** ਪਹਿਲੇ ਰਾਜ-ਸੰਮਤ (੧੭੬੭ ਬਿ:) ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇਂ ਦਾ ਫੋਟੋ । ਅਸਲ ਪ੍ਰੇ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹੈ ।

*ਇਤਾ ਸਾਰੇ ਅਸਲ ਹੁਕਮਨਾਮੇਂ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨੌਸ਼ੈਹਰਾ ਪੰਨੂਆਂ ਨਿਵਾਸੀ ਸ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਰੀਟਾਇਰਡ ਪੁਲੀਸ ਕਾਨਸਟੇਬਲ ਦੇ ਘਰ ਸੁਰੱਖਤ ਹਨ ।

੨. **ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ** ਸੰਮਤ ੧੯੮੯ ਬਿ: ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇਂ ਦਾ ਫੋਟੋ ।*

੩. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ** ਬਿੜ ਚਿੜ੍ਹ ਦਾ ਫੋਟੋ, ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੯੩੨ ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

੪. **ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ** ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਫੋਟੋ, ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੈ । ਮੰਡੀ-ਪਤਿ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੯੪੮ ਬਿ: ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੜ੍ਹ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ।

੧੦. **ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ** ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਦੇ ਫੋਟੋ ।

(੧) ਪੰਜ ਅੱਸ ਦੀ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਲਾਰੰਸ ਸਾਹਿਬ ਸੁਪ੍ਰਿੰਟੰਡੰਟ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੁਲਕ ਦੁਆਬਾ ਦੇ ਨਾਮ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਉਰਦੂ ਨਕਲ ।

(੨) ਲਾਰੰਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਉਰਦੂ ਨਕਲ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

(੩) ਸੰਮਣ ਬੁਰਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਰਦੂ ਨਕਲ ।

(੪) ਕਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਐਤਵਾਰ ੨੩ ਚੇਤੂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਤੋਂ ਲਿਖੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਰਦੂ ਨਕਲ ।

(੫) ੨੫ ਹਾਫ਼ ੧੯੦੫ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਫਾਰਸੀ ਚਿੱਠੀ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲਰਾਜ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ।

੧੧. **ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ** ਤੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ:-

(੧) ਲਾਰਡ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਬ੍ਰਿਗੋਡੀਅਰ ਮੈਟੇਨ ਦੇ ਨਾਮ, ੨ ਮਾਰਚ ੧੯੪੮ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ।

(੨) ਸ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਦੇ ਖਤ, ੨-੧੦-੧੯੮੫ ਤੇ ੯-੩-੧੯੯੬ ਦੇ ।

(੩) ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ।

(੬੩)

੧੨. ਮਃ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ-ਪੇਤ੍ਰੇ—ਵੀਹ ਫੋਟੋ ਇਕ

ਜ਼ਿਲਦ (ਐਲਬਮ) ਵਿਚ:-

(੧) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ।

(੨) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਲਣਾ ।

(੩) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ।

(੪) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੫) ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੰਬਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੬) ਮਾਈ ਰਾਜ ਕੌਰ, ਜੋ ਮ: ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ
ਸੇਵਕ ਸੀ ।

(੭) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਕੈਬੈਰਾਇਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਬੰਬਾ ਸਦਰਲੈਂਡ
ਸਨ ੧੯੦੦ ਈ: ਵਿਚ ।

(੮) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਕੈਬੈਰਾਇਨ ੨॥ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ।

(੯) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਕੈਬੈਰਾਇਨ ੧੯੦੦ ਵਿਚ ।

(੧੦) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਸੌਫ਼ੀਆ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੧੧) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਵਿਕਟਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੧੨) „ „ „ „ ੧੨ ਵਰ੍਷ੇ ਦੀ ਉਮਰ ਚਿ ।

(੧੩-੧੪) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਵਿਕਟਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਫੋਟੋ ।

(੧੫) „ ਫ੍ਰੈਂਡਿੱਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੧੬) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ (?) ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ੩ ਸਾਲ ਉਮਰ ।

(੧੭) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਫ੍ਰੈਂਡਿੱਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

(੧੮)

(੧੯-੨੦) ਐਲਿਵੈਡਿਨ ਹਾਲ (ਮਾ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਹੱਲ)
ਦੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ।

੧੩. ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਰਬੀ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ ਵਲੋਂ ਨਿਯਤ
ਹੋਈ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਪੋਰਟ, ਮੌਕੇ ਦੇ ੪੪ ਫੋਟੋਆਂ ਸਮੇਤ ।

੧੪. ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ—ਪ੍ਰਫੈਸਰ ਰੰਡਾ ਸਿੰਘ
ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ:-

(੧) ਮਾਖਿਜ਼ ਤਵਾਰੀਖ ਸਿੱਖਾਂ (ਡਾਰਸੀ), ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ
ਤੱਕ ੧੯੪੮ ਈ: ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ।

(੨) ਅਵਗਾਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ-ਤਵਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ (ਡਾਰਸੀ), ੧੯੪੮

ਈ: ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ।

(੩) ਮੁਖਤਿਸਰ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਜੰਤ੍ਰੀ (ਉਰਦੂ) ੧੫੨੬ ਬਿ: ਤੋਂ
੨੦੦੬ ਬਿ: ਤੱਕ । ੧੯੮੮ ਈ: ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ।

ਨੋਟ-ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ (ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ) ਵਿਚ
ਹੋਰ ਭੀ ਬੜੇ ਦੁਰਲੱਭ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਅਸਲ
ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਹਨ; ਜੋ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵਿਖਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ ।
ਜਿਹਾ ਕਿ (੧) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ
ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਹਰਿਦਾਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਕ ਬੀੜ (ਆਦਿ
ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਜੋ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ (ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ)
ਅੰਕਿਤ ਕਰਾਕੇ ਲਿਖਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ
ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨੌਵੇਂ ਮਹਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ
ਪੂਰਨ ਕਰਾਈ ਹੈ ।

(੨) 'ਪਟਨ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ' (ਪਾਕਪਟਨ) ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਈ ਬੱਠਾ
ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਵਾਲੀ ਬੀੜ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਜਿਸ ਵਿਚ
ਤੇਰਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਖਰੜੇ ਭੀ ਸੁਰੱਖਯਤ
ਹਨ । ਆਦਿ ॥

੩੦. ਸ: ਬ: ਸ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ

੧. **ਸੌ-ਸਾਖੀ**—ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖੀ ।
ਸਾਈਜ਼ ਸਾਵੇ ਸੱਤ ਤੇ ਪੌਣੇ ਚਾਰ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਵੀ ਸਫ਼ਾ ਈ ।
ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ (ਪੰਜਾਹ ਸਾਖੀਆਂ), ਤਤਕਰਾ ਦੇ ਪੱਤਰੇ, ਅਗੇ
ਪੋਥੀ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ੧੬੪ ।

ਦੂਜੀ ਪੋਥੀ (ਹੋਰ ਪੰਜਾਹ ਸਾਖੀਆਂ), ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰੇ
ਤਤਕਰਾ, ਅਗੇ ੧੮੨ ਪੱਤ੍ਰੇ ।

੨. **ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਬੋਧ ਨਾਟਕ**—ਕਵਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਤੇ
ਨਿਕਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੱਤਰੇ ੨੮੬, ਮਾਪ
੨੪੫ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੨ । ਪੂਰਨ ਹੋਈ ਚੇਤ੍ਰ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟੇ ੧੨, ਸੰਮਤੁ
੧੯੨੮ ਬਿ: ਨੂੰ ।

੩. **ਭਾਗਵਤ**—ਗਿਆਰਵਾਂ ਸਕੰਧ-ਸੰਤ ਦਾਸ ਰਚਿਤ (ਚਤੁਰ,
ਦਾਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਭਾਖਾ), ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਰਚਣਾ ਦੀ

(੬੫)

ਤਾਰੀਖ ਸੰਮਤ ੧੯੯੨, (?) ਜੇਠ ਸੁਦੀ ੮ । ੧੯੯੮ ਪੱਤਰੇ, ੧੩ ਇੰਚ ਲੰਮੇ ਤੇ ੬ ਇੰਚ ਚੌੜੇ; ਸਤਰਾਂ ੮ ।

੪. **ਜੋਗ ਵਸਿਸ਼ਟ**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ; ਭਾਵੇਂ ਵਦੀ ੮, ਸੰਮਤ ੧੯੨੬ ।
੫. **ਤੁਲਸੀ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ**—ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ:—
  - (੧) **ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਗੀਤਾ-ਬਾਲਯ**—(ਬਿਨਯ ਪਤਿਕਾ), ਪੱਤਰੇ ੧੦੨; ਲਿਖੀ ਸੰਮਤ ੧੯੦੩ ਦੀ ।
  - (੨) **ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਗੀਤਾ-ਬਾਲਯ**—(ਉੱਤਰ ਕਾਂਡ); ਪਤਰੇ ੧੩੪, ਲਿਖੀ ੧੯੦੪ ਦੀ ।
  - (੩) **ਰਾਮਾਇਣ**—ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਾਈ । ਪੂਰਨ ਹੋਈ ਜੇਠ ਵਦੀ ੫; ਸੰਮਤ ੧੯੦੭ ਬਿ: ਨੂੰ । ਪੱਤ੍ਰੇ ੧੧੪ ।
  - (੪) **ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਲੀ**—ਪੱਤ੍ਰੇ ੧੧੫-੩੧ ।
  - (੫) **ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ**—ਪੱਤਰੇ ੪੭ ।
੬. **ਪ੍ਰਤਾਪ ਪ੍ਰੀਛਾਵਲੀ**—ਵੈਦ ਰਾਮਪ੍ਰਤਾਪ ਪਟਿਆਲਾ ਰਚਿਤ । ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ।
੭. **ਪੁਰਖਾਂਗ ਕ੍ਰਿਯਾ**—ਵੈਦ ਰਾਮਪ੍ਰਤਾਪ ਕ੍ਰਿਤ । ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ।
੮. **ਕਰੀਮਾ (ਪੰਦ ਨਾਮਾ)**—ਦਾ ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ; ਹੱਥ-ਲਿਖਤਿ ।
੯. **ਅਪਕੁਤ ਬਿਲਾਸ**—ਕ੍ਰਿਤ ਵੈਦ ਰਾਮਪ੍ਰਤਾਪ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ ।
੧੦. **ਮਾਸਟਰ ਰਾਮਪ੍ਰਤਾਪ ਜੀ(ਵੈਦ) ਦੀ ਹੱਥ-ਕਲਾ**—
  - (੧) ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ।

(੬੬)

(੨) 'ਕੁਝ' ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ।

(੩) 'ਅਸ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਖੰਡੋਂ ਖੜਗ' ਵਿਚ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੈੱਟ ਖਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਜੋਗ ਹੈ ।

੩੧. ਸ਼ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਰੀਂਸੁਪਿੰਡੀ ਅਤੇ ਜਾਲੀਧਰ

੧੯੪੬ ਦੇ 'ਲੰਡਨ ਟਾਈਮਜ਼' ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ; ਇਕ ਫਰੇਮ (ਚੌਖਟੇ) ਵਿਚ ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਸਬੰਧੀ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਕੇ ਫਾਰੇ ਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਗੱਲ ਝੂਠ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ੧੯੪੬ ਦੀ ਅਖਬਾਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ ਤਾਂ ਕੀਹ, ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਭੀ ਫਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ।

*

*

*

੩੨. ਰਾਜਾ ਰਾਮਪੁਤਰ ਸਿੰਘ ਰਈਸ ਭਦੌੜ

੧. ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਰਈਸ ਭਦੌੜ ਦੀ ਰੰਗੀਨ ਤਸਵੀਰ, ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ।

*

*

*

੩੩. ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਨੱਕਾਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

(ਮਾਰਫਤ ਗਿਆਨੀ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਰੂਪ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)

ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਦੀ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜੋ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਭੁਲ-ਬੁਟੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਠ ਵੰਨਸੁਰੰਨੇ ਨਮੂਨੇ, ਜੋ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਾਸ਼ (ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਉੱਚੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹਨ ।

ਗਿਆਨੀ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਰੂਪ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ' ਗਿੱਲੇ ਪਲਸਤਰ ਉੱਤੇ ਗਿੱਲੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਨਰ ਸਿੱਖਾਂ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਛੁੱਲ ਬੁਟੇ ਲਿਆ ਨਿਰੋਲ ਆਪਣਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਆਲਾ ਹੁਨਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਾਸ਼ ਨੇ ੩੨ ਵਰ੍ਹੇ ਹੁਨਰ ਸਿੱਖੇ ਤੇ ਕਰਿ ਦਿਖਾਏ। ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਝਾੜੀਆਂ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੜਤਾਂ ਦਾ ਜੋਰ, ਵਹਾਈ (ਡਰਾਈਂਗ) ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ, ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ-ਬਹਿਰ ਹਦੋਂ ਵਧ ਸੁੰਦਰ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ
ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਸੱਵਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹਨ ।

***

੩੪. ਡਾਂਡੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ

੧. **ਚਾਣਕ ਚੰਦ੍ਰਕਾ (ਭਾਖਾ)**—ਕ੍ਰਿਤ ਕਵਿ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ (ਰਿਤੁਰਾਜ); ਛੱਗੁਣ ਵਦੀ ੧੩ ਸੰਮਤ ੧੯੦੪ ਬਿ: ਦੀ ਰਚਨਾ। ਇਹ ਮੁੱਦਾ-ਰਾਕਸ਼ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਲਥਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੇਥੀ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਚੇਤ ਵਦੀ ੩ ਸੰਮਤ ੧੯੨੮ ਬਿ: ਨੂੰ।

੨. **ਮਹਾਭਾਰਤ**—ਕਵੀ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰਿਤੁਰਾਜ) ਲਿਖਤਿ। ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ੧੯੧੯ ਬਿ: ਪੋਹ ਵਦੀ ੮ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤਿ ਹੋਈ।

ਡਾ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਰਿਤੁਰਾਜ' ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿੱਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਏ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ।

(੬੮)

੩੫. ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਤੀ ਵਾਲੇ

ਰਾਘੇ ਮਾਜਰਾ, ਪਟਿਆਲਾ

੧. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ—

ਭਾਈ ਪੈੜੇ ਮੇਥੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੈ । ਸਫੇ ਵੱਡੇ ੪੬੮ ਹਨ । ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸ਼ਾਗੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ । ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਾਬੇ ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੰਚੀਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ । ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹਾਸ਼ੀਆਂ ਗਲ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁੜ ਨਵਾਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

੨. ਇਕ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ—ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਮਨੋਕਲਪਤ

ਸਾਖੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੇਹੜਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਪੀੜ੍ਹੀਓਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲਾ ਆਂਵਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਡਿਆਲੇ ਦੇ ਨਿਰੰਜਨੀਆਂ ਤੇ ਕਬੀਰ-ਪੰਖੀਆਂ ਮਿਲਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਅਸਲ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕੀਤਾ; ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਪੇਥੀ ਹੈ ਯਾ ਉਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਮੁੜ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਕਈ ਕਈ ਪਤਰਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਰੱਦ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਪੰਨਿਆਂ ਸਮੇਤ ੩੮੦ ਪੱਤ੍ਰੇ ਹਨ ।

੩. ਇਕ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ—ਲਿਖਤ ਦਾ ਢੰਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੁਧਰੀ ਹੋਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਲਾ । ਸਾਖੀਆਂ ਸੰਖੇਪ ਹਨ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੋ ਸਾਖੀਆਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ; ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਕਿ-ਉਹ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਰੋਹਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਸਫੇ ੨੪੦ ਹਨ । ਲਿਖਤ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ।

੪. ਇਕ ਹੋਰ ਸਚਿੱਤ੍ਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ—ਲਿਖਤ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ

(੬੯)

ਹੈ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਕੋਮਲ ਚਿਤਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਲਮ ਕਾਂਗੜਈ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕਮਾਲ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਕਈ ਸੌ ਸਾਲ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਹੋਣ ਪਰ ਵੀ ਇੰਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਚਿੜ੍ਹਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਮਰਦਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨਾਲ-ਜੇਹੜੀ ਪੀਰ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਦੇ ਪਾਸ ਹੈ-ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਫੇ ੪੬੦ ਹਨ।

੫. **ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਾਤ ਮਾਲ**—ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ; ਜੇਹੜਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਦਸੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ; [ਅਤੇ ਨਾਲ 'ਕਮਾਲ ਇਹ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਗੁਣ, ਸੁਭਾਂ, ਕਿਰਤ-ਵਿਰਤ ਤੇ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਫੇ ੩੮੦ ਹਨ। ਜਿਲਦ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਸੁਨਹਿਰੀ, ਲਿਖਤ ਮੌਤੀਆਂ ਵਰਗੀ ਹੈ।

੬. **ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਕਮਾਲ ਗ੍ਰੰਥ**—ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ੨੨੦ ਪਤਰੇ ਯਾ ੪੪੦ ਸਫੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ੬੦ ਚਿੜ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਲਈ ਮਰਯਾਦਾ ਦਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਲਾ ਕੇ, ਕੇਵਲ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।”

੭. **ਪਸਤਕ ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ**—ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਅਲਾਪ, ਤਾਲ ਤੇ ਘਰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਗੁਣੀਆਂ ਦੀ ਘਾਲ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਚੜ੍ਹਿਤ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਐਤਨੀ ਫੁੱਲੀ ਬੋਜ ਕਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਸਫੇ ੪੦੧ ਹਨ। ਲਿਖਤ ਬੜੀ ਸ਼ੁਧ ਹੈ।

*

*

*

(੧੦)

੩੯. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ.,

ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਐਂਡ ਆਰਕਾਈਵਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ ।

੧. **ਬਿਆਨਿ ਖਾਨਦਾਨਿ ਬੇਦੀਆਂ**—ਰਚਿਤ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ । ਸਨ ੧੯੬੫ ਦੀ ਰਚਨਾ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਤਕ । ਉਰਦੂ, ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਵੇ ਸਤ ਇੰਚ; ਸਤਰ ੨੦-੨੨ ਫੀ ਸਫ਼ਾ ।
੨. **ਕੈਡੀਅਤ ਬਾਬਾ ਪੇਮ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਸੰਪਰਨਸਿੰਘ**—ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ । ਉਰਦੂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ਪੱਤਰੇ ੬, ਮਾਪ ੧੩ ਤੇ ਸਾਢੇ ਸਤ ਇੰਚ । ਸਤਰਾਂ ੧੫-੨੦ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹਨ ।
੩. **ਨਕਸ਼ਾ ਬਗਦਾਦ (ਇੱਰਾਕ)**—ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਕਰਤਾਰ' ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਂਟੂਲ ਸਿਖ ਕਮੇਟੀ ਬਗਦਾਦ ਦਾ, ਦਸੰਬਰ ੧੯੩੧ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਪੱਛਮੇਤਰ ਵਲ ਰੇਲ ਦੀ ਲਾਇਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ । ਪੈਮਾਨਾ ਇਕ ਇੰਚ=ਇਕ ਮੀਲ ਦਾ ਹੈ । ਸਾਈਜ਼ ੧੧॥੫॥ ਇੰਚ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ ।
੪. **ਖੁਲਾਸਾ-ਤੁੱਤਵਾਰੀਖ**—ਰਚਿਤ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੁਜਾਨ ਰਾਇ ਭੰਡਾਰੀ, ਬਟਾਲਾ ਨਿਵਾਸੀ । ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ । ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ । ਮਾਪ ੧੧॥੬॥ ਇੰਚ ਹੈ ।
ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਦੋਂ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ (ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਇਆਂ ੨੨ ਸਾਲ ਹੋਏ ਸਨ ।
੫. **ਮਹਸ਼ੂਰ ਨਾਮਾ**—ਜੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਿੜੀ-ਪਠਾਨਾਂ

(੧੧)

(ਬਸਦੀ ਉਮਰ ਗਾੜੀ, ਪਰਗਣਾ ਕਾਹਨੂਵਾਨ) ਪਰ ਹੱਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਰਥੋ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੬ ਹਿ: (ਸੰਨ ੧੯੧੪ ਈ:) ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ । ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ, ਦੋ ਪੱਤਰੇ, ਮਾਪ ੧੦॥੫॥੧॥ ਇੰਚ; ਅਤੇ ੮॥੫॥੧॥ ਇੰਚ ।

੬. **ਫਤੂਹਾਤ ਨਾਮਾ-ਇ-ਸਮੱਦੀ**—ਗੁਲਾਮ ਮੁਹਈ-ਉ-ਦੀਨ ਕ੍ਰਿਤ । ਫਾਰਸੀ, ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ । ਪੱਤਰੇ ੮੦, ਮਾਪ ਸਾਡੇ ਛੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਚਾਰ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੫ । ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਬਦੁਲਸਮੱਦ ਖਾਨ 'ਦਲੇਰਿ-ਜੰਗ' ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਤੋਂ ਪਕੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਨਾਲ ਵਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ; ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਾਰੇ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੰਮਤ ੧੯੧੩ ਬਿ: (ਮਾਰਚ ੧੯੧੬ ਈ:) ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ । ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਅਸਲ ਜਿਲਦ 'ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਉਨੀਅਮ ਲੰਡਨ' ਵਿਚ ਹੈ ।

੭. **ਅਖਬਾਰਾਤਿ ਦਰਬਾਰਿ ਮੁਅਲਾ** (ਫਾਰਸੀ)—ਨਕਲ ਜੈ ਪੁਰ ਦੀਵਾਨਿ-ਹਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਵਿਚੋਂ । ਸਫੇ ੨੧੨+੧੨+੨, ਮਾਪ ੧੩ ਤੇ ਸਵਾ ਚ ਇੰਚ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬੋਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ।

੮. **ਇੱਬਰਤ ਨਾਮਾ**—(ਤਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ) ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਫਤੀ ਅੱਲੀ-ਉ-ਦੀਨ । ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ; ਪੂਰਨ ਹੋਈ ਸੰਮਤ ੧੮੧੧, ਮਾਹ ਭਾਵੇਂ ਸੰਨ ੧੮੪੪ ਈ: । ਸਫੇ ੮੧੭, ਮਾਪ ੧੧ ਤੇ ਸਾਡੇ ਚ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੨੦ । 'ਇੰਡੀਆ-ਆਫਿਸ ਲੰਡਨ' ਵਿਚ ਪਈ ਅਸਲ ਤੋਂ ਨਕਲ ।

੯. **ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਸਾਹਿਬ ਨੁਮਾ**—(ਚਹਾਰ ਬਾਗਿਆ ਪੰਜਾਬ) ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਬਡੇਹਰਾ, ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤ ਸੰਮਤ ੧੮੧੨ ਬਿ: ਦੀ । ਪੰਨੇ ੬੧੯, ਮਾਪ ੧੦੫੬ ਇੰਚ । ਸਤਰਾਂ ੧੫-੧੭ । ਇਹ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਥੀਂ

ਲਿਖੀ ਅਸਲ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ।

੧੦. **ਤਾਰੀਖਿ ਸਿੱਖਾਂ**—**ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਇ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤ ੧੮੧੧ ਈ: ਦੀ । ਪੱਤਰੇ ੧੮੬; ਮਾਪ ੮੫੬ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੩-੧੫ ।**

੧੧. **ਤਾਰੀਖਿ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੀ** (ਫਾਰਸੀ)—ਰਚਿਤ ਮਹਿਮੂਦ-ਉਲ-ਮਸੱਨਾ । ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਲੰਡਨ ਦੀ, ਹਥੀ-ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ਨੰ: ੧੮੬ ਦੀ ਫੋਟੋ ਗਰਾਫ ਨਕਲ । ਪੱਤਰੇ ੧੩੨, ਮਾਪ ੧੧॥੫॥ ਇੰਚ । ਮੁਨਸ਼ੀ ਮਹਿਮੂਦ-ਉਲ-ਮਸੱਨਾ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ । ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਸੀ ।

੧੨. **ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ-ਚਪੱਠੀ**—ਸੰਨ ੧੮੦੩ ਤੋਂ ੧੮੨੩ ਈ: ਤਕ, ਪਟਿਆਲਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨਾਮ । ਫਾਰਸੀ ਹਥ-ਲਿਖਤ । ੧੩੩ ਪਤਰੇ, ਮਾਪ ੧੨੫੧੦ ਇੰਚ ।

੧੩. **ਅਹਿਵਾਲਿ ਦੀਨਾ ਬੇਗ**—ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਸੋਫ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾ। ਸੰਮਤ ੧੮੬੩ ਬਿ: ਦੀ ਹਥ-ਲਿਖਤ । ਸਫੇ ੨੫, ਮਾਪ ੧੧੫੭ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੫ ।

੧੪. **ਸ਼੍ਰੇਵ ਸਿੰਘ ਨਾਮਾ**—(ਫਾਰਸੀ) ਲਿਖਤ ਮੁੰਹਮਦ ਨਕੀ ਪਸੌਰੀ, ਹਥ ਲਿਖੀ, ਪਪ ਪਤਰੇ, ਮਾਪ ਸਾਢੇ ੧੧॥੫ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੧ । ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼੍ਰੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ (ਖਾਸ ਕਰ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ) ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ ।

੧੫. **ਸ਼੍ਰੀਰੋ-ਸ਼ਕਰ**—ਰਚਿਤ ਪੰਡਿਤ ਦੇਖਾ ਰਾਮ ਕੌਲ । ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤੀ (ਅਪੂਰਨ) । ਸਫੇ ੮੦, ਮਾਪ ਪੌਣੇ ੧੧੫੬ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੨੦-੨੫ । ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਖਾ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ-ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਸਿੰਘੀਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸੀ-ਲਿਖੇ ਹਨ । ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ । ਪੁਸਤਕ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਕਿਆਤ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

੧੬. **ਤਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ—**(ਉਰਦੂ ਛਪੀ ਹੋਈ) ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਪਤਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਫੇ ੨੭੫, ਮਾਪ ੧੦।੨੫॥ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ਸਤਾਰਾਂ। ੧੮੪੮ ਵਿਚ ਯਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੱਦ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਤੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਛਪੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਖੀਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਸਿਕਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਫਰਦ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

੧੭. **ਅਹਿਵਾਲਿ ਖਾਨਦਾਨਿ ਰਾਜਾਹਾਇ ਕਿਸਤਵਾੜ** ਰਚਿਤ ਪੰਡਿਤ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਪ੍ਰੇਹਿਤ। ਉਰਦੂ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ ੧੮੬੪ ਈਵੀ। ਪਤਰੇ ੬੫, ਮਾਪ ੧੦॥੫੬ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੫-੧੭।

੧੮. **ਅਖਬਾਰ ਲੁਧਿਆਣਾ—**(ਸੰਨ ੧੮੩੫-੪੩) ਫਾਰਸੀ ਛਪੇ ਹੋਏ।

੧੯. **ਅਖਬਾਰ ਲੁਧਿਆਣਾ—**ਨੰ: ੧੮ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨਕਲ, ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੩੫-੩੭ ਦੀ ਹੈ।

੨੦. **ਕੈਫੀਅਤਿ ਸਰਦਾਰਾਨਿ ਆਹਲੁਵਾਲੀਆ** ਉਰਦੂ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ, ਪੰਨੇ ੫੨, ਮਾਪ ਸਾਫੇ ੧੧।੫੬ ਇੰਚ, ਸਤਰਾਂ ੧੨-੧੩। ਇਸ ਵਿਚ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ ਤੇ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨਕਲ ਤੇ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ੧੮੬੪-੫ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਲੈਪਲ ਗਰਿਫਿਨ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਪੰਜਾਬ ਚੀਫਸ' ਆਦਿ ਲਈ ਮਸਾਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

੨੧. **ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਮੁਤੱਲਕਾ ਰਾਜਗਾਨਿ ਜੀਂਦ—** ਰਚਿਤ ਸ: ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਵਾਲਾ, ਜੁਲਾਈ ੧੮੩੭, ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ, ਪਤਰੇ ੨੬, ਮਾਪ ਸਾਫੇ ੮।੫੬ ਇੰਚ।

੨੨. **ਤਜ਼ਕਰਾ-ਇ-ਖਾਨਦਾਨਿ ਮ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ--** ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਪਤਰੇ ੬੬

(੧੪)

ੴ ਲਸਕੈਪ, ਸਤਰਾਂ ੧੭ ।

੨੩. **ਅਹਿਵਾਲਿ ਖਾਨਦਾਨਿ ਪਟਿਆਲਾ ਵੰ ਜੀਂਦੁ**—
ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ਪੰਜ; ਮਾਪ ੧੧੫੬ ਇੰਚ,
ਸਤਰਾਂ ੧੫ । ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ
ਦਰਜ ਨਹੀਂ ।

੨੪. **ਅਹਿਵਾਲਿ ਖਾਨਦਾਨਿ ਫੁਲਕੀਆਂ ਆਦਿ**—
ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ੨+੫+੬+੫=੨੩ ਕੁੱਲ । ਮਾਪ
੧੧੫੬ ਇੰਚ । ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ।

੨੫. **ਤਸਕਰਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਜਬ ਅਲੀ ਜਗਰਾਉਂ ਵਾਲਾ**
ਉਰਦੂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ੮੫, ਮਾਪ ੧੩੫੮ ਇੰਚ । ੧੮੬੫
ਈ: ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੀ ਲਿਖਤ ।

੨੬. **ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ**—ਜੋ ੧੨ ਅਸੂਜ
ਸੰਮਤ ੧੯੦੨ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਅਰੁ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ
ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਅਤੇ ਮਾਈ ਸਾਹਿਬ
(ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ) ਨੂੰ ਵਜੀਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਹਿਰੇ
ਦੇ ਦਿਨ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਾਣ
ਲਈ ਪਾਰ ਹੋਣਗੇ । ਇਸ ਪਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ
ਦਸਤਖਤ ਹਨ ।

੨੭. **ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ**—ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-
ਲਿਖਿਆ, ਸੰਮਤ ੧੯੦੫ । ਮਾਪ ੧੨੫੧੦॥ ਇੰਚ । ਇਸ ਵਿਚ
ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ
ਚਿਠੀਆਂ ਹਨ ।

੨੮. **ਮੁਰਾਸਲਾਤਿ ਲਾਰੰਸ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ**—
ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ, ਪੱਤਰੇ ੧੧੮, ਮਾਪ ੧੦੫੬ ਇੰਚ । ਲਾਹੌਰ
ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਵੈਂਟ ਆ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਬਾਂਦ (ਸੰਮਤ
੧੯੦੩ ਤੋਂ ੧੯੦੫ ਤਕ) ਜੋਨ ਲਾਰੰਸ ਆਦਿ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ
ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਚਿਠੀਆਂ ।

(੧੫)

੨੯. **ਅਖਬਾਰ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ** (ਰਾਮ ਨਗਰ, ਮੁਲਤਾਨ
ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ) - ਫਾਰਸੀ ਹੱਥ-ਲਿਖੇ, ਮਾਪ
ਸਾਡੇ ੧੧੫੬ ਇੰਚ । ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ
ਦੂਸਰੀ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਰਿਸਰਨ ਦਾਸ
ਆਦਿ ਨੇ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਭੇਜੀਆਂ ।

੩੦. **ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦੀ ਬਹੀ**— ਸੰਮਤ ੧੯੦੫
ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤਿ; ਮਾਪ ੧੨੫੫ ਇੰਚ । ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ
ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬੱਦ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਟਿਕੀਆਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ
ਕਿਤਾਬ ਹੈ । ਇਸ ਉੱਪਰ ਬਾਉਂ ਬਾਈਂ ਜਾਰਜ ਲਾਰੰਸ ਤੇ ਸ:
ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਤੇ ਮੋਹਰਾਂ ਹਨ ।

੩੧. **ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦਾ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਨਾਮ ਖਤ**--
ਜੋ ੧੮੪੮-੯ ਈ: ਵਿਚ ਫੌਰੰਗੀਆਂ ਵਿਤੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਲਈ
ਇਕ-ਠੇ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਪੱਤ੍ਰ ਹੈ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੁਰਮੁਖੀ
ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਫਾਰਸੀ । ਫਾਰਸੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ
ਹਾਕਮ ਮੁਲਤਾਨ, ਕੁਮੇਦਾਨ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਅਨੰਦ ਗਿਰਿ
ਤੇ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਦਸਖਤ ਅਤੁ ਮੋਹਰਾਂ ਹਨ ।

੩੨. **ਲਾਰਡ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ**-- ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਕੈਂਪ ਤੋਂ
੩੧ ਜੁਨਵਰੀ ੧੮੪੮ ਨੂੰ ਬਰਿਗੋਡੀਅਰ ਮਾਉਨਟੇਨ ਦੇ ਨਾਮ
ਲਿਖੀ ਪ੍ਰਾਇਵੇਟ ਚਿੱਠੀ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ
“ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਹਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ
ਸਕਦਾ । ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਉਹੋ ਹੀ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੀ
ਸੂਝ-ਬੂਝ ਰਖਦੀ ਹੈ । ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਡੱਡੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦਾ
ਲਹਿਰ (ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ) ਵਿਚ ਦੌਨੋਂ
ਲੋੜੀਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੀਆਂ । ਅਰਥਾਤ ਇਕ
ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਤੇ ਇਕ ਦਿਮਾਗ ।” ਅੰਤ ਵਿਚ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ।
ਕਿ “ਹੁਣ ਉਹ ਵੇਲਾ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਹਟਿਆ
ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਯਾ ਕੁਝ ਮੋਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਯਾ ਅੱਖ, ਝਮਕੀ
ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ।”

੩੩. **ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ** ਪਿਸ਼ਾਵਰੀਏ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ—
ਅਮੀਰ ਦੇਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਕਾਬਲੀਏ ਦੇ ਭਰੋ ਦਾ, ਰਾਜਾ
ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ-ਸ਼ਰੀਫ ਉੱਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ
ਸੰਘੀ ਪੱਤ੍ਰ: ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ
ਕੀਤਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

੩੪. CROWTHER, CAPT., R. T. Memorandum on the Sikhs prepared under instructions of the Adjutant General in India, 1894

੩੫. DALHOUSIE-CURRIE CORRESPONDENCE : Original preserved in the Historical Museum, Sitara.

੩੬. AITCHISON, C. U. A Collection of Treaties Engagements and Sanads (Panjab and the Panjab States) Calcutta, 1892.

੩੭. Urdu Translation of the above by Pt. Kanaiya Lal, Nawal Kishore Press, Lucknow, 1866.

੩੮. DULEEP SINGH MAHARAJA. Letter from Maharaja Duleep Singh to the Earl of Kimberley, dated 10th March, 1885, with a Statement as to the Ancestral Estates of the Maharaja Duleep Singh.

੩੯. ਤਸਵੀਰਾਂ:-

(੧) **ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ** ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਜੋ
੨੨ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੭ ਈ., ਨੂੰ ਹੱਥੀ-ਖਿੱਚੀ ਗਈ; ਇਸ ਪਰ
ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

Maharaja's Camp April 22, 1837 Original with the request that it may not be lithographed.

(੨) **ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਬਾਰ**--
ਜੋ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਇਕ ਪੋਟਿੰਗ ਦੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਿਕ ਨਕਲ
ਹੈ। ਇਸ ਪੋਟਿੰਗ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਨਕਲ ਮੌਤੀ ਬਾਗ
ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(੩) **ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ**-- ੧੮੫੩-੫੪ ਅਤੇ
ਬੱਦ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ।

(੪) **ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ**-- ਵਲਾਇਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ
ਚਿੜਕਾਰ ਰਿਚਮੰਡ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼।

(੧੧)

(੫) **ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਬੰਬਾ ਸਦਰਲੈਂਡ** (ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ)–ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਪਰ ੧੦ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੮ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਣ ਸਮੇਂ ।

(੬) **ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਸੋਫ਼ੀਆ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ** (ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੁੱਤ੍ਰੀ) ਦਾ ਫੋਟੋਗਰਾਫ਼ ।

(੭) **ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਲਾਇਤੀ ਮਹੱਲ** ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ।

(੮) **ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ** ਦਾ ਅੰਤਮ ਅਸਥਾਨ ।

ਨੋਟ–ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

੩੨. ਗੁ: ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ
ਪਿੰਡ ਠੱਟਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਕਪੂਰਥਲਾ (ਪੈਪਸੂ) ।

ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਬਸਤ੍ਰ—

(੧) ਕੁਝਪਾਨ ।

(੨) ਗਾਤਰਾ ਸਾਬਰ ਚਮੜਾ, ਉੱਪਰ ਮਖਮਲ ।

(੩) ਕਛਹਿਰਾ—ਸੂਤੀ ।

(੪) ਚੁਤਹੀ—ਚਿੱਟੀ, ਲਾਲ ਕਿਨਾਰਾ ।

ਇਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਬਸਤ੍ਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੋਰੰਗਾਬਾਦ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਾਲੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਆਈਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਠੱਟਾ ਸੰਬੰਧੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਹੈ; ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਦੀ ਗੁਜਰੇ; ਤਾਂ ਇਥੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਇਕ ਥੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

(੭)

ਆਏ ਸਨ । ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਮੰਨਣ
ਵਾਲੇ ਸਨ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਖਿਆ: “ਮਹਾਰਾਜ ਇਹ ਭੋਂ ਬੜੀ
ਸਖਤ ਹੈ, ਇਥੇ ਹਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ !” ਸੰਤਾਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ—
“ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇਗਾ । ਸਿੰਘ ਸਜ ਜਾਓ !” ਭਾਣਾ
ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਐਸਾ ਵਰਤਿਆ ਕਿ ਵੇਈਂ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਕਾਲੇ
ਨਾਲੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉੱਛਲ ਕੇ ਇੱਧਰ ਨੂੰ ਹੋ ਤਿਆ; ਤੇ ਬੇ-ਅੰਤ
ਮੰਡ (ਮਿੱਟੀ) ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ;
ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਬਚ ਗਿਆ । ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਬੜੇ
ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ
ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸੰਤ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਹਨ ।

ਨੋਟ:- ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਲੈਫਟਿਨੈਂਟ-ਕਰਨਲ ਸਰਦਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ,
ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹੋਮ-ਗਾਰਡਸ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ
ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੈ ।

ਕੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

ਲੇਖ	ਪੰਨਾ
੧. ਮੇਤੀ ਬਾਗ ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ	੧
੨. ਕਿਲੋ ਮੁਬਾਰਿਕ, ਬੁਰਜ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ	੨
੩. ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ, ਲੰਡਨ	੧੨
੪. ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਸਾਬੋਕੀ ਤਲਵੰਡੀ)	੧੭
੫. ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਸਰਹਿੰਦ	੧੯
੬. ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਘੁੰਘਰਾਣਾ	੨੦
੭. ਭਾ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪਿੰਡ ਫੱਫੜੇ ਭਾਈਕੇ, ਤ: ਮਾਣਸਾ, ਜ਼ਿ: ਬਠਿੰਡਾ	੨੦
੮. ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਨੰਗਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਫਰੀਦਕੋਟ	੨੪
੯. ਪਿੰਡ ਭਾਈ ਰੂਪਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਫੂਲ	੨੬
੧੦. ਜਥੇਦਾਰ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਘੁੜਾਣੀ ਕਲਾਂ	੩੦
੧੧. ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਘੜੂਆਂ	੩੧
੧੨. ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਗੜੀਆਂ	੩੨
੧੩. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਧਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ	੩੫
੧੪. ਗੁ: ਖਟਕੜ ਸਾਹਿਬ, ਨਰਵਾਣਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ	੩੬
੧੫. ਗੁ: ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ	੩੬
੧੬. ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ	੩੮
੧੭. ਮਹਿਕਮਾਂ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਪਟਿਆਲਾ	੩੯
੧੮. ਤੋਸ਼ਾਖਾਨਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ	੪੧
੧੯. ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੪੪
੨੦. ਰੀਕਾਰਡਸ ਆਫਿਸ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਸ਼ਿਮਲਾ	੪੮
੨੧. ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਲਾਹੌਰ	੪੯
੨੨. ਸਰਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਸੰਗਰੂਰ	੫੨
੨੩. ਲਾਲਾ ਸੀਤਾ ਰਾਮ 'ਕੋਹਲੀ', ਐਮ. ਐ. ਸੰਗਰੂਰ	੫੫
੨੪. ਅਸਲਹ ਖਾਨਾ ਸੰਗਰੂਰ	੫੬
੨੫. ਰਿਆਸਤ ਨਾਹਣ	੫੭
੨੬. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਂਗੜ	੫੭
੨੭. ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ	੫੭
੨੮. ਸ: ਹਰਿ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਰਈਸ, ਭੈਂਡੜ	੫੮

੨੯. ਸਿਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੫੮
੩੦. ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਸ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ	੬੪
੩੧. ਸ: ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਰੀ: ਸੁਧਿ: ਅੈ ਜੀਨੀਅਰ ਜਾਲੀਧਰ	੬੬
੩੨. ਰਾਜਾ ਰਾਮਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਰਣੀਸ, ਭਾਵੈੜ	੬੬
੩੩. ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਾਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੬੭
੩੪. ਡਾਕਟਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ	੬੮
੩੫. ਬਾਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਹੋਤੀ), ਪਟਿਆਲਾ	੭੦
੩੬. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ.	੭੦
੩੭. ਗੁ: ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਠੱਟਾ	੭੨

ਸਿਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਡਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ:-

ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ	੧) ੫੦	ਅਮਰ ਨਾਮਾ	੫੦
ਸੂਚੀ ਪੱਤ੍ਰ ਭਾਗ ੧	੧) ੨੫	ਸੂਚੀ ਪੱਤ੍ਰ ਭਾਗ ੨	੨੫
ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ			੨੫
ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਛਾਰਸੀ)			੨) ੦੦
ਔਰਾਕਿ ਪ੍ਰੀਸ਼ਾਨ ਤੂਹਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ , ,			੨੫
ਮਾਕਿਲ ਤੂਹਾਰੀਖ ਸਿਖਾਂ (ਜਿ: ਅਵਲ) , ,			੧) ੭੫
ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਜੰਤ੍ਰੀ (ਉ:)	੧) ੧੨	ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ (ਉ:)	੫੦
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦੁ ਮੂਰਤਿ			੧) ੨੫
ਪ੍ਰੇਮ-ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ	੨) ੦੦	ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸਨ	੩) ੨੫
ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੀਨਾ			੧) ੭੫
ਫਹਿ: ਉਰਦੂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ	੮੪	ਫਹਿ: ਪੁਰਾਤਨ ਖਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ	੫੬
ਫਹਿਰਿਸਤ ਅਰਬੀ ਤੇ ਛਾਰਸੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ			੫੦
ਫਹਿਰਿਸਤ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ			੧) ੭੫
ਇਤਿ: ਪੱਤ੍ਰ ੧੮੪੮-੫੦, ੫੦-੫੧, ੫੧-੫੨ ਫੀ ਸੈੱਟ			੫) ੦੦
ਇਤਿ: ਪੱਤ੍ਰ ੧੮੫੨-੫੩, ੫੩-੫੪ (ਪੂਰਨਾਂਕ) ਫੀ ਕਾਪੀ			੧) ੭੫
Punjab in 1839-40		(ਸਜ਼ਿਲਦਾਂਖ)	੧੦) ੦੦
Private Correspondence Relating to Anglo Sikh wars.			੧੫) ੦੦

B-1527

ਕੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, (ਰਾਮਸਰ ਰੋਡ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸ਼: ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਕੜ
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਛਾਪਵਾ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰੂ ਸ੍ਰੋਤ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ।